प्रवेश सं० ४८६ विषयः धर्मशास्त्रम् क्रम सं० १८५

ग्रन्थकार नीलकण्ठः

नाम आचारमयूखः द्वितीयः ॥

पत्र सं० १-४८, ४८-६४.

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४० पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

आकारः ९.५ × ४.४.

लिपिः दे. ना.

आधारः का.

वि० विवरणम् पू.

12218 आ. प्रा. ११

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१९५१—५० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(४८६)

११ द्वितीय आचारमपूरवा:द्वि·पत्र ६० पत्र ६५

२

Ykos. fol Shur. Shas. M. 60.

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा.प्र.
१

श्रीगणेशाय नमः॥ पारेदिवाकरस्याहमवलंबे मुहुर्मुहुः॥ यस्यासादलेभितेपम्रेपमारोहति संप्रति। प्रतारकैरहं तन्मन्त्रार्किंचि
न्मपातुनिर्मल तया ततुक्तिते ऊनोक्तिनानो नहितेनकाविरवसुप्यहीं नापक्षितिर्नेहीयतेश्वक्रतीन्स्य नौचीत्सपुरा
णज्ञात तत्तक्तिवधानापस्तन्लिवंधात्र स्थिरं तनाचारवपंचव भ्रासथाह्निकं संप्रतिनीलकंठः समस्तानिर्मलम
पिव्यवस्थाविनादत्तेयद्विषयस्पकैरपिनाक्षेपधेस्तद्दर्शिणापरास्येर्मिषग्वरानुक्तगुणैः संमतं॥३ तत्र
परिभाषाकर्मप्रदीपे॥ यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरंगं न तूच्यते दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः॥ य
थादिङ्कः प्रमाणस्पाज्जपहोमादिकर्मसु। तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐंद्री सौम्यापराजिता॥ तिष्ठतस्वेगोतमः
रात्रावुदङ्मुखः कुर्यादैवं कार्यं सदैव हि। शिवार्चनं सदाप्येवं प्रांमुखः कुर्यादुदङ्मुखः। सदा दिवा रात्रौ चातत्रै
वतंत्रांतरे॥ यत्रैव भानुस्तु वियत्स्तुदेतिप्राचीं तु तां वेदविदो वदंति। ततोपरांप्रजकपरं ज्पयोश्वसरागम्ना
ता प्रवदंति तां तु। अत्र पूज्यप्रज्ञकांतः प्राचीत्वागमोक्तपूजायामेव। तत्सुरभिन्नायामुक्तत्वात्। अस्ये
व तुस्त्रस्योर्दयोपलक्षितैव॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः। तदासीनेनक
र्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता। उपवीत शिखाबंधनयोः पुरुषार्थत्वकृत्वर्थत्वं चोक्तं। तत्रैवासदोपवीतिना
भाव्यं सदा बद्धशिखेन च। विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतं। मार्कंडेयपुराणे। शिरः स्नातश्च

दि२ योगि१

कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा। धर्मभक्ताशेष्या दवलस्य :मर्थोच्छं दश्चैर्वचसंविनियोगं तथैव च। गेदिनव्यंप्रयलेनत्रा
सलोत न विशेषतः। अविज्ञात्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यापनं जपं होमम अंतर्जलादीनि तस्य चासफलं भवेत्। तत्रै
सु३ वापस्तंबः तस्मादोंकारादयस्तत्र दानतपःक्रियाः प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां। त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः
कर्मारंभेषु सर्वशः। तिस्रः सार्द्धाश्च कर्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिंतकैः। बुधः स्यात्प्रागोन द्वयरा कर्मणि कुर्यादिति। ज्ञा
नं नस्याकृत्वार्थच्छंदोगस्य निषादिअदेवविधयाकरोति स्त्रद्धयानेहैववीर्यवत्तरं भवतीति छंदोगीये मासनाप्र कर
णाधीति नाध्ययनेन यथा ज्ञानस्य सर्वकर्मांगत्वं भवति तथा। निरस्याथ प्रयाध्ययनवादे। शा घाय निःदान
माध्व मनं हेमं भोजनं देवतार्चनं। प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणं। आसनारूढपादो वा जानुवो
र्वा जंघयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते। कर्मप्रदीपे। पित्र्यमंत्रानुद्रवणे आत्मालंभेऽव
येक्षणे। अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे। मार्जारमूषकस्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसंभवे। निमित्तेष्वेतेषु
सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्। कर्मप्रदीपे। तथा च ते लपंत्रेषु प्रत्यायावत्प्रवर्तते। तावत्कर्म न कर्तव्यं स्यास्
पतितस्य च। मार्कंडेयः। संकल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके। अन्यथा पुण्यकर्माणि निःफलानि भवं
ति चाप्यथा यावदर्थं। प्राहि। प्रह्लरुपाध्यायकर्माणि निःसंगः कामवर्जितः। प्रसत्रेनैव मनसा कुर्वी

श्राम. २ त्तोपतितत्पंदःपत्करोषीतिगीतापिकर्मणामीष्व प्रीत्यर्थत्वेप्रमाणं।हारीतः।अनुष्ठितंतुपद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठि
तं।नानुष्ठेयंमनुष्यैस्तत्तदुक्तंकर्मआचरेत्।वराहपुराणे।स्नानंसंध्यातर्पणादिजपहोमामराचेनं।ऽपवा
सवनाकार्यंसायंसंध्यादुतीर्विनाचतुर्विंशतिमेते।इत्यत्नपःफलमस्लंताकलंपयेआपधं।मत्तपित्वापिक
र्तव्याःस्नानदानादिकाक्रियाः॥इतिपरिभाषा॥अथप्रबोधः।मनुः॥ब्राह्मेमुहूर्तेबुध्येतधर्मार्थौचानु
चिंतयेत्।कायक्लेशांश्चतन्मूलान्वेदतत्वार्थमेवच॥वेदतत्वार्थं ईश्वरंध्यायीत परमेश्वरमितिकूर्मपुराणा न
न्यायप्रतीतोर्थःस्मृति।अस्यस्त्तःब्राह्मोमुहूर्तो रात्रेरुपांत्यो मुहूर्तः।तथाचप्रयोगपारिजातेपुराणे॥रा
त्रिगतमुहूर्त्तपंचदशकस्यकस्य ब्राह्मोनामस्वतश्चैवमुहूर्ताः क्रमशोनिशीतिरात्रेस्तु पश्चिमेयामे
मुहूर्तोब्राह्मउच्यतइतिपितामहोनक्षत्रेवराभ्यासार्थः।अत्रनिद्रायांप्रायश्चित्तं स्मृतिरत्नावल्यां॥
ब्राह्मेमुहूर्त्तेयानिद्रासापुण्यक्षयकारिणी।तांकरोतिद्विजोमोहात्पादकृच्छ्रेणशुध्यति।शौनकः।अस्त
गच्छतितिग्मांशावव्याधिगतएवयः।स्वपत्सवाग्यतःस्थित्वासमस्तामपितांनिशां।प्रातःस्नात्वाप्र राम
विर्हुत्वायनसर्पिर्दधिपंचभिःऋग्भिरेवमुपस्थायसवितारंविशुध्यति।आसूर्योदयेस्वप्नेप्युपपूर्ववन्मर्क २
लोहितावाचयमोभवे[illegible]त्वाचात्तयतेदिवाकरं।ऋग्भिस्त्वयस्पतेविश्वेत्यादिभिः।प[illegible]पूर्वेकाऽ
त्स्थि।

नराभिअनतस्मिन्समतिष्ठतशुद्धये।अत्रस्मरणीयमाहव्यासः।महर्षिर्भगवान्व्यासःकृत्वेमांसंहितांपुरा।श्लो
केश्चतुर्भिर्धर्मात्मापुत्रमध्यापयच्छुकं।मातापितृसहस्राणिपुत्रदारशतानिच।संसारेषुअनुभूतानियांतियां
स्यंतिचापरे।हर्षस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच।दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं।ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषनच
कश्चिच्छृणोतिमे।धर्मादर्थश्चकामश्चसकिमर्थंनसेव्यते।नजातुकामान्नभयान्नलोभाद्धर्मंत्यजेज्जीवितस्यापिहे
तोः।धर्मोनित्यःसुखदुःखेत्वनित्येजीवोनित्योहेतुरस्यत्वनित्यः।इमांभारतसावित्रींप्रातरुत्थाययःपठेत्।स
भारतफलंप्राप्यपरंब्रह्माधिगच्छति।स्कंदे।प्रातःस्मरामिभवभीतिमहार्तिशांत्यैनारायणंगरुडवाहनमब्ज
नाभं।ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुंचक्रायुधंतरुणवारिजपत्रनेत्रं।प्रातर्नमामिमनसावचसाचमू
२.५ र्ध्नापादारविंदयुगलंपरमस्यपुंसः।नारायणस्यनरकार्णवतारणस्यपारायणप्रवणविप्रपरायणस्य।
प्रातर्भजामिभजतामभयंकरंतंप्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै।योग्राहवक्त्रपतितांघ्रिगजेंद्रघो
रशोकप्रणाशनकरोधृतशंखचक्रः।श्लोकत्रयमिदंपुण्यंप्रातःप्रातःपठेन्नरः।लोकत्रयगुरुस्तस्मैदद्या
दात्मपदंहरिः।गणेशचिंतामणौ।प्रातःस्मरामिगणनाथमनाथबंधुंसिंदूरपूरपरिशोभितगंडयुग्म
उद्दंडविघ्नपरिखंडनचंडदंडमाखंडलादिसुरनायकवृंदवंद्यं।प्रातर्नमामिचतुराननवंद्यमानमिच्छा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्र॰ प॰ ३ नुकूलमखिलं च वरं ददानं । तं तुंदिलं द्विरदराननाधिपयज्ञसूत्रं पुत्रं विलासचतुरं शिवयोः शिवाय ॥ प्रातर्भजाम्यु
भयदं खलु भक्तशोकदावानलं गणविभुं वरकुंजरास्यं । अज्ञानकाननविनाशनहव्यवाहं उत्साहवर्द्ध
नं मम सुतं गिरिजासुतस्य । श्लोकत्रयमिदं पुण्यं सदा साम्राज्यदायकं । प्रातरुत्थाय सततं यः पठेत्प्रयतः पुमा
न् ॥ प्रातः स्मरामि खलु तत्सवितुर्वरेण्यं रूपं हि मंडलमृचोथ तनुर्यजूंषि । सामानि यस्य किरणाः प्रभवा
दि हेतुं ब्रह्माहरात्मकमलक्ष्यमचिंत्यरूपं ॥ प्रातर्नमामि तरणिं तनुवाङ्मनोभिर्ब्रह्मेंद्रपूर्वकसुरैर्नुतम
र्चितं च । वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतं त्रैलोक्यपालनपरं त्रिगुणात्मकं च ॥ प्रातर्भजामि सवितारम
नंतशक्तिं पापौघशत्रुभयरोगहरं परं च । तं सर्वलोककलनात्मककालमूर्तिं गोकंठबंधनविमोचनमादिदेवं ॥ श्लोक नीलक
त्रयमिदं भानोः प्रातः प्रातः पठेत्तु यः । स सर्वव्याधिनिर्मुक्तः परं सुखमवाप्नुयात् ॥ प्रातः स्मरामि शरदिंदु कौलहे
करोज्वलाभां सद्रत्नवन्मकरकुंडलहारभूषां । दिव्यायुधोर्जितसुनीलसहस्रहस्तां रक्तोत्पलाभचर
णां भवतीं परेशां ॥ प्रातर्नमामि महिषासुरचंडमुंडशुंभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षां । ब्रह्मेंद्ररुद्रमु
निमोहनशीललीलां चंडीं समस्तसुरमूर्तिमनेकरूपां ॥ प्रातः स्मरामि भजतामभिलाषदात्रीं धात्रीं एम
समस्तजगतां दुरितापहंत्रीं । संसारबंधनविमोचनहेतुभूतां मायां परां समधिगम्य परस्य विष्णोः ॥ ३

विज्ञानविभ्रममनोभिरामसंसाररोगहरमौषधमद्वितीयं प्रातर्भजामि शिवमेकमनंतमाद्यं वेदांतवेद्यमनघं पुरुषं महांतं नामादिभेदरहितं षड्भा
वशून्यं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयं प्रातः समुत्थाय शिवं विचिंत्य श्लोकत्रयं येनुदिनं पठंति ३
श्लोकत्रयमिदं स्तोत्रं श्लोकायाः पठेन्नरः सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥ प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सु
रेशं गंगाधरं वृषभवाहनमंबिकेशं । खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयं ।
प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्धदेहं सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवं । विश्वेश्वरं तितातदुःखजातं बहुजन्मसंचितं
हिलापदं पातितदैवशंभोः ॥ ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरांतकश्च भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च । गुरुश्च
शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वंतु सर्वे मम सुप्रभातं ॥ भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरंगिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुलहश्च गो
तमः रैभ्यो मरीचिश्च्यवनश्च दक्षः कुर्वंतु सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातनोप्यासुरिपिंगलौ च स
प्तस्वराः सप्तरसातलानि कुर्वंतु सप्तार्णवाः सप्तकुलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपवनानि सप्त । भूरादिकृ
त्वा भुवनानि सप्त कुर्वं ॥ पृथ्वी सगंधा सरसास्तथापः स्पर्शी च वायुर्ज्वलितं च तेजः । नभः सशब्दं महता
सहैव कुर्वंतु सर्वे मम सुप्रभातं ॥ इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च तद्वत् । दुःस्वप्ननाशस्त्विह सुप्रभातं भवेच्च नित्यं
भगवत्प्रसादात् ॥ पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्द
नः ॥ अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ सप्तैतान्
संस्मरेन्नित्यं मार्कंडेयमथाष्टमं । जीवेद्वर्षशतं सोपि सर्वव्याधिविवर्जितः ॥ अहल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्र.म.
४

रीत्या पंचकं नास्मरेत्त्रिसंमान हास्यान वाध्यते। मदनपारिजाते स्कांदे। अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणामूर्त्तेश्च कुं
कुंदचतुष्कं। स्मरणमपि वाराणस्याः पाति हंति दुःस्वप्नमपशकुनं च। प्रयोगपारिजाते प्रार्थना॥ समुद्रवसने
देवि पर्वतस्तनमंडले। विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे। काश्यपः॥ श्रोत्रियं सुभगां गां च अग्नि
मग्निचितं तथा। प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते। रोचनां चंदनं गंधानन्यदंगं दर्पणं मणिं। गुरुम
ग्निं रविं पश्येन्नमस्येत्प्रातरेव हि। पापिष्ठं दुर्भगं चांधं न॰मुक्तं नासिकं। प्रातरुत्थाय यः पश्येत्
त्कलेरुपलक्षणं। नानबालकव्यतिरिक्तमिति नृसिंहः॥ इति प्रबोधविधिः। आंगिरसः। उत्थाय पश्चिमे रा
त्रे तत आचम्य चोदकं। अंतर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा। कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समा
हितः। दृति। तत्र विशेषमाह यम। आयान्तिर्धिरं नाध्यांतरो संछाधमेदिनीमिति पराशरः। ततः प्रातः समु
त्थाय कुर्याद्विण्मूत्रमेव च। नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः॥ तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठपत्रलो
ष्ठतृणानि वा॥ नियम्य प्रयतो वाचं संवीतांगोवगुंठितः इति तिरस्कृत्यांतर्धाय उच्चरेत् मूत्रपुरीषे उत्सृजे
दित्यर्थः। संवीतांगः आच्छादितदेहः। अवगुंठितः प्रावृतशिरः। विष्णुः। ग्रामान्नैर्ऋत्यां वासस्यां वृक्षच्छायाम्
ग्नौ नीवापमासन्नो च्चरेदिति। मदनपारिजाते ना॰र्थशौची याज्ञवल्क्यः। दिवा संध्यासु कर्णस्थब्रह्मसू राम ४

सूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः। करांस्कदक्षिणः। कर्णे गानामनुक्तो तु दक्षिणांगं
भवेत्तथेति स्मृत्यर्थसारे। आंगिरसः। कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कंठलंबितं। विण्मूत्रं तु गृही कुर्याद्यद्वा
कर्णे समाहितः। शांखायनः। पृष्ठकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादिति। पवित्रं दक्षि
णे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेदिति हारीतोक्तेः। पवित्रमपि दक्षिणे कर्णे स्थाप्यं। दर्भस्थानान्यपराके
नीवीमध्ये तु ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः। पवित्रांस्तान्विजानीयाद्यथा कायस्तथेतरे। अत्र विशेषमा
ह यमः। प्रसन्नमुखः स्कंधे वीं ह्यपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा। उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः
। यत्तु पूर्वोक्तयोगोक्त्यवल्कीयं सामीप्यं न तदनेन बाध्यते। तस्य मध्याह्ने निशायां च सावकाशत्वात्। यत्तु माध
वः सदैवोदङ्मुखः कुर्यादिति देवलवाक्यस्य सदाशब्दात्प्राङ्मुखप्रसङ्गे उदङ्मुख शब्दो सूर्याभिमुख
परोऽस्तीति तन्न। सदाशब्दस्यावश्यकत्वबोधकत्वेनाप्युपपत्तेः। मदपि देवराम दः। याज्ञवल्क्ययमवाक्या र्थ
र्थयोर्विकल्पमाह तन्न। पिबेत्सामान्यविशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात्। यत्तु देवलः। चंद्रसूत्र
मार्कश्मिसंसंध्यासु परिवर्जयेदिति तन्निरुद्धे तरविषयमिति माधवः। मनुः। छायायामंधकारे वा
रात्रावहनि वा द्विजः। यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च। अत्रोत्तरं न रहेविकुर्यात्। तदा ह्याप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्र.म. स्तंबः अस्तमिते वह्निर्न्नामा दाराञावसथ्याद्मत्रपुरीषयोः कर्मवर्जयेदिति आरा दूरात्तामरन्तरले हवी
५ तः उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दंतधावने। आह्निभोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्। उच्चारः पुरीषोत्स
र्गः प्रस्रावो मूत्रोत्सर्गः। आचारप्रदीपे गिरः। संध्ययोरुभयोर्जाप्ये भोजने दंतधावने पितृकार्ये च दै
वे च तथा मूत्रपुरीषयोः। गुरूणां सन्निधौ दाने योगे चैव विशेषतः। एषु मौनं समातिष्ठन्स्वर्गं प्राप्नो
ति मानवः। स एवा आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारं चैव सर्वदा। गुप्ताभ्यां लक्ष्मीवान्स्यात्प्रकाशे हीयते श्रि
या चिरेमूत्रपुरीषाद्युत्सर्गः। आपस्तंबः। न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यादिति। लापरार्के। न ही
त्वा जलपात्रं तु वामहस्तेकुरुते पादित ज्जलं मूत्र सदृशं पीता चान्द्रायणं चरेत्। मलमूत्रं सतो द्विप्रो विस्म
से वोपवीत ध्वक उपवीतं तदुक्तं गृह्यसंग्रह्यात् दन्यन्नैव तदिति इति श्रीमीमांसकभट्टशंकरात्मजभट्टनील
कण्ठकृते आह्निके मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः। अथ शौचाचमनद्वारः। अथापकृष्य विण्मूत्रे लोष्ठकाष्ठ
तृणादिना। गृहीतवाससोत्तिष्ठेद्दृढविधृतमेहनः। पाद्मेवत्वयापि। गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्भिर राम ५
भ्युद्धृतैर्जलैः। गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतंद्रितः। मनुः। आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्ससिकतां

धा३ हरेद्वाह्यमृत्तिकां आहरेज्जलमध्यात्तु परतो मणिबंधनात्। एतस्मादप
तथेति एवं वा वापीकूपतडागेषु नाहरेत्। अंतर्जलगता ग्राह्या परतो मणिबंधनात्। आरण्यके मूले वस्या
कक्षिपयां तथा च स्मृतिचिंतामणौ। अनूषरे जलगता ग्राह्या परतो मृत्तिका सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीय
आत्मार्थे चरणानतु। मनुः। पश्चिमे शौचं तु यत्तोयं या च यन्नेव मृत्तिका सेव तत्र प्रशस्ता
ते मासुलः। नीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा। गारिमात्रं जलं सम्यक् कुर्यात् शौचमनुद्धृते। पश्चात्त
च्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यशुचिर्भवेत्। आह विज्ञानेश्वरः। आर्द्रमात्रप्रमाणास्त्र लिंगशौचे मरः स्मृताः
द्वे पालिंगे तु मत्समा स्यात्तास्त्रिपर्वाय यं नेयथा। शौनकः। आर्द्रामलकमात्रा वा मत्र शौचे तु मृ
द्भा पिलिंगे तु मृत्समारव्यातास्त्रिपर्वायूर्यंतेयथा। शौनकः। आर्द्रामलकमात्रा त्रिभागकर्णीति वृ
त्तिका इति। आंगिरः। प्रथमा प्रसृति र्ज्ञेया द्वितीया च तदर्धिका। तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकर्णीति। शौनकः। प्र
ति० स्थिताः एका लिंगे करे तिस्र उभयोर्मृत्तिका द्वयं मूत्रशौचे समाख्यातं भुक्ते तु द्विगुणां भवेत्। शौनकः। प्र
त्ततद्विगुणां भुक्ते मैथुने त्रिगुणां भवेत्। विट्शौचेन त्वा मा हस्तः। तिस्रो पाने दश एकस्मिंस्तु भयोः
हस्तमृत्तिकाः। पतुर्वसिष्ठः। पंचापाने दश एकस्मिंस्तु भयोः सप्त मृत्तिका इति। यद्यपि प्रमाणः द्विलिंगान्वृत्ति
केयगुरे पंचकं शौचं स्या अयं यो मत्तरात्मप्युनरेकागुदे तथेति तद्द्विप्रसृति मात्रा तु प्रथमा मृत्तिका
२१ २

स्मृता द्वितीया च तृतीया च तद्वदूर्द्ध्वं प्रकीर्तिते ति विण्मूत्रकाल्पपरिमाणमभिप्रायं पद्मपिशात्रः मिहेनमति कामस्तलि
गे द्वपरिकीर्त्तिता एकास्मिं चेशांति हस्ते द्वयोर्दयाश्च तुर्दश तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनं तिस्र
स्तु पादयोर्दयाः शौचकामस्य नित्यशः एतच्छौचं गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनां द्विगुणं स्याद्वनस्थानां य
तीनां त्रिगुणं भवेदिति तदपि विण्मूत्रकाल्पपरिमाणालेपवाहुल्ये समुच्चये ज्ञेयं दक्षः षडन्यानव्रशुद्धौ तु
दद्याच्छौचे शुनाम दामनुः एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतु
र्गुणं पितामहः न यावदुपनीयंते द्विजाः शुद्रास्तथांगनाः गंधलेपक्षयकरं शौचमेषां विधीयते आप्रसि
पुराणं पिताश्रीमस्य रहिमानशौचं प्रोक्तं मनीषिभिः दिवा शौचस्य निश्चयादर्द्धं पथि यादृशं विधीयते आर्त्तः कु
र्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितं बृहस्पति शरः उभविद्यश्च विरामस्तेक तैयस्कन्दिति सकुर्याद्द्र
शौचं तु स्वस्थ शौचस्य सर्व देति बौधायनः देशकालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं उपपत्तिमवस्थां च ज्ञा
त्वा शौचं प्रकल्पयेदिति मनुः यावन्नापैत्यमेध्याक्तात् गंधो लेपश्च तत्कृतः तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्य राम ६६
शुद्धिषु आश्वलायनः त्रिशौचं पुरा कार्यं मृच्छौचं ततः परमिति देवलः धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचेन

योजयेत् तथा च वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् व्रस्तां उडडस्तु खोद्वा कुर्यादाचेद्दक्षिणामुखरति आश्वश्रंगाधा
र शौचं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सुना चुलके नैव कर्त्तव्यं हस्तशुद्धिविधानतः अंगिराः मृत्तोयैः द्विजः कृत्वान
कुर्याच्छौचमात्मनः मोहान्मूत्रं उत्तं मागाजलं पीत्वा विशुध्यति आचमने जनस्थाने जलपानं भुंजानस्य तुदस्या
चेद्गृहस्थः पर्वकृत्वा तु शौचं तु ततः पश्चादुपस्पृशेन्नाततः कृत्वोपवासं तु पंचगव्येन शुध्यति शौचस्याकृत
त्वं पुरुषार्थत्वाहदक्षः शौचे यत्नः सदाकार्यः शौचमूलो हि तो द्विजः शौचाचारविहीनस्य समस्तानिष्फला
क्रियाः इति शौचविधिः अथ शरीरमलशौचं मनुः वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविड्घ्राणकर्णविट् नखाः
रुद्द श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः दूषिका नेत्रमलं विरामस्त्रोतस्य गिर्दार्थं मूत्रार्थं दे
हिकानां मलानां च शुद्धिः सुदृष्टास्वपि बौधायनः आदहीतमदः पंचषट् पूर्वेषु शुद्धयेनुत्तरेषु तु वाट सु५
घ स्मात् केवलाभिरद्भिः इतीति परकीयस्पर्शे देवलः मानुषास्थि वसां विष्ठां आर्त्तवं मूत्ररेतसी मज्जानं शो
णितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् स्नात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य सशुचिर्भवेत् तान्येव स्वानि संस्पृश्य पुनः
सात्त्व स्पृष्टमात्रे नाविशमा हिकार्ये नाभेरधस्तात्प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मघैर्वा उपहतो मृत्तो
पस्तं रांप्रक्षालनाच्छुध्येत् आपत्तौ उपहतो मत्तोपस्तरांप्रक्षाल्य स्नानेन ना दूषे स्पृष्ट तेषु पोष्यलाव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ॰ प॰
७

पंचम्येनामसु स्मरेतितत्पाद्योरुक्तहस्तयोस्तिस्रएवतु यः स्युः पंचदशामेध्ये हस्तादीनां विशेषतः। एतत्स्त्रीपमस्त्रादि
संस्पर्शनमुक्ता हस्ताभस्पर्शनं। तस्य शिरेतो विप्रमिल्लतेतयां। चतुर्णामपि वर्णानां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः। सच्चा
ऊर्ध्वनाभेर्यानि खानितानि मेध्यानि सर्वशः। यान्यधस्तादमेध्यानि देहाच्चैव मलाः स्मृताः। यथोक्तशौचाकरणे प्रा
यश्चित्तमुक्तंस्मृतिरत्नावल्यां। यत्र शस्तं तत्रैव प्राणायामत्रयं तथेति। यत्तुव्यासः अपवित्रः पवित्रो वा सर्वाव
स्थां गतोपि वा। यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिरिति। तद्यथोक्तशौचेक्रत्नेषामसंतोषभावे द्रष्टव्यं स्मृति
कौमौ। मांसकमदंशं मराल जनदनीलकंठकृतौ शौचप्रकरणं। अथाचमनं मनुः कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्या
चांत उपस्पृशेत्। पीत्वापो ध्येष्यमाणश्च वेदमश्नंश्च सर्वदेति। आपस्तंबः मूत्रपुरीषान्नलेपानां शेषले
पारेतस्श्वपिलेपस्तान्प्रक्षाल्य पादौ चाचम्यप्रयतो भवेति। आचमनानंतरे देवलः रेतोमूत्रपुरीषाण्युत्सृ
भोजने च परिक्रियेऽछिष्टमानवस्य स्पृष्ट्वा तं वापितथाविधं आचामेदितिशेषः बृहस्पतिः अधोवायु
समुत्सर्गे आक्रंदे क्रोधसंभवे मार्जारमूषकस्पर्शे प्रहासे नृतभाषणे। निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्मकुर्वन्नु
पस्पृशेत्। कर्म कुर्वन्नाकाकादिदर्शने आचामेदितितत्सर्वसारे आचाराध्यायेसंवर्त्तः। मार्जारं रजक
वेणाधीवरं नरपमेव च। एतान्स्पृष्ट्वा नरो मोहात्सचेलस्नानमाचरेत्। चंडालम्लेच्छसंभाषे स्त्रीशूद्र राम
७

छिष्टभाषणे। उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वापितथाविधं आचामेदश्रुपाते च लोहितस्य तथैव च। आग्नेर्गवामथालं
भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव ना। स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे नीवीं वा परिधाय चेति। आपस्तंबः स्वप्ने क्षवथौ सिंघाणिकायामश्रु
लंभे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालंभे महापथं गत्वा मेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं
च परिधायोपस्पृशेत्। आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा। हारीतः क्षुत्वा सिंघाणिकानासामलोत्सर्गे मितिशास्त
परिधायोपस्पृशेत् वा आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा। स्वर्वे च सुप्तांता सिंघाणिकानासाम लोत्सर्गे मितिशास्त्र
सिभः संकथ्यतो शकृत्क्रामयायमः पुत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्यतथैव च। स्नानादनंतरं तावदुपस्पर्शनमि
ष्यते प्रजापतिः उपक्रमे विशिष्टस्य कर्मणः प्रयतोपिसन् आचामेदितिशेषः वसिष्ठः क्रोलाचा वश्यका
र्याणि आचामेच्छौचवित्तमः। मार्कंडेयपुराणे देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनं कुर्वीत सम्यगाचम्य
तद्वदेव भुजिक्रियां। हारीतः देवतामभिगंतुकाम आचामेत्। शातातपः आचामेत्सर्वतोनित्यं मुक्तां ल
लघ्वर्णं। श्रोष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च। रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्तभाषणे। बृहस्पतिः प्रचरन्नन्नपाने
पुरीषे छिन्नमुपस्पृश्य नामनो निधायेतद्द्रव्यं आचामेत्। प्रचरेन्नरः निधानसकाले तेजस विषयाके भोते ब्रह्म
चैतस्मात्पुपथयुच्छिष्टामवद्धृतः। भूमौ निधाय तं द्रव्यं आचम्याभ्युक्षयेत्तु तदिति। यत्तु हेमाद्रिः पाठ पि
वराकु कन्युच्छिष्टस्पृष्टस्तदन्नपानादि कम्भमो निधायाचम्य सम्यगुत्सृष्टं पुनस्तद्ग्राम प्रचरेदित्यादि हतना
पु॰ ४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आम॰
८

त्रमस्यैवनिधानमात्रस्योक्तेः पुनरागतेमानाभावात् प्रत्युत मनुः उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन । अ
निधायैव तद्द्रव्यमाचांतः शुचितामियादिति । तल्लघु वस्त्रविषयमिति मिताक्षरातिथिः । निधानाद्येवं पुनरू
र्ध्वविषयमिति चन्द्रिकायां । नदेतत्त्विसोपघमं त्रसमादापमलेहुद्धयतान्वितः । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचांतः शुचि
तामियात् । वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्तत्संस्पृष्ट्वैवमेव हीति कौर्मवाक्यादेव व्यवस्थोक्तेः । कांस्यपात्रविशेषमा
ह निधानप्रकरणे बौधायनः । एतदेव विपरीतमम । त्रैवानस्यैव विकल्प ४ । पक्वान्नमादायमूत्रादिकरणावि
शेषमाह मार्कण्डेयः । पक्वान्नेनगृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः । अनिधायैव तद्द्रव्यमंगे कृत्वा समाश्रितः । शौचं कृ
त्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि । अन्नं तत्प्रोक्ष्य चैकैकं स्यात्समर्पयेत्तासनं मात्रं वा तस्माद्वेष
शुद्धिमवाप्नुयात् । यत्तु म्लेच्छो पस्तवः । नमोनिलिप्यतद्द्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि प्रोक्ष गाप न्नपकांगे उप
स्पृश्य ततः शुचिरिति तदशक्तिविषयं । अरण्ये तु देके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि । कृत्वा मूत्रपुरीषं तु द्र
व्यहस्तो न दुष्यतीति ब्रह्मस्पतिस्मरणात् तत्र स्पर्श सारेपरिवेषणार जो दृष्टो तत्र स्पृष्टत्वस्याग । अत्रा
पहस्तो नदुष्यतीति ब्रह्मस्पति स्मरणा तान्तत्पर्यसारे परिवेषणार जो दृष्टो तत्र स्पृष्टत्वं त्यागः । अत्रा
धारेच जलस्थितिको दृकादिस्पृष्टे च लागरा वा रजकादिस्पृष्टे जलेना प्लाव्याग्निमर्कं वा स्पृशेत् ॥ इति स एम ८
कराचमननिमित्तानि । द्विराचमननिमित्तान्याह याज्ञवल्क्यः । स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचांतः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च । व्यासः । दाने भोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि । आचांतः पुनराचामेज्जपहो
माचांतेः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च । दानेऽ भोजनकाले च संध्ययोरुभयोरपि । आचांतः पुनराचामे च्चंडालम्लेच्छसंभा
षणे तेषु च पतितैनासिः ॥ कृतमूत्रपुरीषः पंचनखाव्यालेहस्य स्पृष्ट्वा आचांतः पुनराचामेच्चंडालम्लेच्छसंभा
परो चा कौर्मे । आश्चोव्विलामकोस्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च । रेतो मूत्रपुरीषाणामुत्सर्गे ऽयुक्तभाषणे । ष्ठी
विला ध्ययनारंभे कासश्वासागमे तथा च त्वरं वाश्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः । संध्ययोरुभयोस्तद्वदा द्र५
चांतोऽप्याचमेत्पुनः । बौधायनः । भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे हा ह विर्भक्षणकाले च तद्विराचमनं स्मृ
तं । हरवः । स्नानभोजनकाले च आचांतः पुनराचामि त्परिधाननासिः । कलिलकासश्वासागमे रथ्याचत्वरश्मशाना
क्रांतेष्वाचांतः पुनराचामेत् । आचमनापवादमाह पाराशरः । सुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनबिंदवः
श्मश्रु चास्यगतं दंतसक्तं सक्तं ततः शुचिः । विप्रुषोऽगेनुपलभ्यमानाः । नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोऽगे न
यांति याः इति बौधायनोक्तेः । स्मृत्यर्थसारे विदाम्पासे मुखाज्जाताः शुद्धा एव तु सर्वतः । दंतसक्तस्यनि
गरणमाह सएव । पश्चिमे तेष्ववस्थानालिंगिरन्नेव तत्कुचो । निगरणालाभे विकल्प इति हेमाद्रिः । स्वैरं
त्वाचामेत् । तथा चाचमनं प्रकृत्य स्वैरं रोनिस्सुमितिविज्ञाने । बलात्सच्याविनैतुं वलभाहाभोजने वेदंत
लग्नाश्चिनिर्हृत्याचमनं चरेत् । दंतलग्न स्पृष्टिदक्ष्यस्वर्णेरसोपलब्धो वा शुचित्वं अन्यथा शुचि त्वा दंत तलग्ने

६२ वं६१

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मृ·मः
९

दि२

त्वेकेः गौतमस्त्वन्यथाहदंतच्छिद्रेषु दंतवदन्यत्र जिह्वाभिस्पर्शनात् प्राक्च्युतेरि
षुरस्त्ववत्तेमन्यत्र जिह्वास्पर्शनादिति शंखोक्तेः गौतमस्त्वन्यथा हदंतलग्नम संहार्यलेपं मन्येत दंतवत् ननत्रव कुशः कुर्याघलमु द्धरतो पुनः भवेदशौ
चकाः दंतलग्नमप्यपहार्यं दंतलग्नम संहार्यलेपं मन्येत दंतवत् तत्र इतिरे वलोकेः च्छन्निरान्न नोता वृलेचफलेचैवमुक्तेष्वेशावशिष्टकोत्वभिः प
चमसर्पं स्त्रशावेधा दूरीकृतः इतिरे वलोकेः छन्निरान्न नोता वृलेच फलेचैवभुक्तेष्वेशावशिष्टकोत्वभिः प्राशा हुतीषु
त्रेमूलपफलेस्तराकाष्ठमयेस्तथा सुगंधिभिस्तथा दूर्वाभिर्नोच्छिष्टस्तु तेव द्विज इति वसिष्ठः प्राशा हुतीषु
सोमेषु मधुपर्के तथैव च आस्यहोमेषु सर्वेषु नेच्छिष्टो भवति द्विज इति आस्य होमेषु दृष्टावशिष्टमन्त्रशोधि
तिहेमाद्रिः आश्वलायनीयेस्मम धुपर्के आचमनं कार्यमेवारए तद्वाक्ये न सर्वेषु प्राशान्त्याद्विषाचमना
भावे सिद्धेपि न सोमेनोच्छिष्टो भवतीति तत्सूत्रेण तान्प्रति मधुपर्कादिषु नुच्छिष्टता परिसंख्यानातएषय शोध
वहत्तिकृतोप्याशयः अथाचमनविधिः वृद्धपराशरः कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः निबद्ध
शिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् नास्य यः सारोस्मो वराशेथ पात्रे स्कंदे वर्णे वित्वा भूमं चूर्मिमि
अलाबुदारुपात्रे स्तनालिकेरे कपित्थकेः इत्यादौ शुद्धं जलं धारेदिंधन इतमत्स्य योः वामेनोद्धृत्य चामेद्य
इत्तुरसेनवा गोतमः आत्मतुर्वा अपत्राकामेर्वानिवापस्यशौच चतुर्वे लेछिकोविकल्प इति माधवः त्रेय राम
एता परेतो वृहतिस्री हस्ता फल पार्थमितिके चिरे गोगात्रियारपापद्धिकल्पस्पर्श वाद्यादि समुपस्पशेत् आ ९
एगापरेना वृहतिस्री हस्तांफलम्स्पार्ध्यमितिकेचिरेगोगात्रिप्रारपापाद्धि क्न्मरस्परवान्यादिः समुपस्पशेत् आ

ते२

द्वितिते नैवस्त्रीमूद्रयोः सकृद्विधानात् सर्ववाअन गैनमुखोदेशे
यच्छिन्नातिविषयः स्त्रीवस्रुद्रुस्य सकृत्स्पृष्टाभि द्वितिते नैवस्त्रीमूद्रयोः सकृत्स्पृष्टाभि रत्न द्विजन्महरणा स्त्रीमूद्रयोर नियमः इति हेमाद्रिः
उपविश्य दद्यात् मुखः प्राग्वा ब्राह्मणा तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् अत्र द्विजन्महरणा स्त्रीमूद्रयोर नियमः विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृ
तयात्र ब्राह्मंसर्वेसाधारणं कायदैवेतु ब्राह्मणा प्रत्यवन्याच न तुः ब्राह्मणा विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ब्राह्मणाद्युपघाते
शोतः कायत्रैदशाकाभ्यावानपित्रेणाकरानेति त्रैदशिकेदेवा अत्र नित्यपदात् वेदा ब्राह्मणेव तस्य ब्राह्मणाद्युपघाते
तुत्तराभ्यामिति व्यवस्थितो विकल्पउत्तरयोस्त्वैच्छिकः याज्ञवल्क्यः कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रंकरस्य
चांप्रजापतिपित्र्यब्राह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् बोधायनः पित्र्यपराश्त्रवणालाञ्जहोमनिमित्तहोमाकाय
नतीर्थेन कुर्यात् दैवेन देवविकं चपेत्कण्वाणां कमण्डलुस्पर्शनं दधिस्पर्शनं नवान्नप्राशनं च कन्याहरणा
रेवकसौम्यनाश्नाग्नेयेन प्रतिग्रहं कुर्यात् अंगुलिमूले सौम्यं करमध्ये आग्नेयं पादिवलः उभयत्र स्थितैर्दर्भैः
समाचमतियो द्विजः सोमपानफलं सोपि भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् उभयत्र हस्त द्वयोः केवलं वामहस्ते निषि
धमाह हारीतः वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचमतियो द्विजः उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरेणामलेन चेति विष्णु
यत्स्थियत्स्यपवित्रस्य नेनैनाचमनं चरेत्व शाख कास्ता हस्ते नाचामेत्कदाचिद्धि शकयावधराकये तिनु
नेनपत्रं क्षिपनः इति वर्ध्ववा स्मात्राद्वि हस्तोप्युनेतिम्न संपर्सा रो बोधायनः नांगुलीभिर्न सबुद्बुदा

लु२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रम. १० मिनेसफेनामिनं त्वारामिनैं स्मामिनेकस्तुषामिराद्रुनेहसन्न जल्पनेनविलोकयन्न प्रेक्षेन प्रशानोन मुक्तशिखोना
बद्धकक्षोन वहिर्जानुःपस्पर्शेनानाजलिनापि कन्नानुरूतोदके नाचामेत नतिष्ठन्नातत्तुस्थले जलेतु विशेषमा
ह विष्णुः जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचांतः शुचितामियात् जलस्थो जलके स्थस्थलस्थःस्थलकर्मसु उभयो
पस्तत्भयस्थस्तु कर्मस्वधिकृतो भवेत् हारीतः आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं शुष्कवासास्थले
कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं सएव विवर्णगंधवत्तोयं फेनिलं च विवर्जयेत् दक्षः सोपानकोजलस्थो वा मुक्त
केशोपि वा पुनः उष्णीषीवापि नाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्यवा शिरः संवर्त्तः अशक्ताभिस्तु धाभिस्स क्षाभिःफे
नबुद्बुदैः आपहूते न शुद्ध्येत स्याद्धर्मेभ्यः तपापिनः आपद्धूतेनेतितन्नी पापच्छार्थेबोद्धव्या बोधायनः शुध्या
मादेम वे लिंविवित्स्यात्कामतो तु तज्जलं आचारप्रदीपे आपस्तंबः तंत्र्यपार्थे भोजनार्थे नापि समर्थे वा तथे
व चैन पंथ्येति आपस्तंबः नवर्षधारास्वाचामेत्तथा च प्रदरोदकोप्रदरोगर्त्तः प्रतिप्रसवमाह वसिष्ठः
स्मृ २२ प्रदरादपि जोस्तपर्यात्सर्पापेति दृढं तु कलो निषिद्धमितिकलिवर्ज्यनिर्णये स्मृत्यर्थसारे ॥ जोवा प्लु शिष्ट रम १०
पयहितद्विरेणाचमनं कुर्यादितिकलिनिषिद्धमुपादानात् स्वलः येषु देशेषु यत्तोयं यावत्तत्रैव संस्तिकाः त

यद्वाहृतेनननाचामेत जपादिहवनेषु वै ॥ यमः ॥ आपः करनखस्पृष्टाः समाचमतियो द्विजः सुरां पि
बतिसुव्यक्तं यमस्य वचनं यथा ३

त १ नं २
त्रतोपाक्कर्मण्यतः धर्मस्तत्रैव ताराहृतिविष्णुः नागच्छन्न शयानश्च न स्थितं प्रहृष्ट एव चानस्परत्नहसं त्रत्यन्नचा
गुल्फदर्शी नो गोभिलः नानरीयैकदेशास्यकृत्वा चैवोत्तरीयतामिति आवाचादितिरोषः प्रचेताः न निर्वासानाम
त्कुर्वन्नासनपादः आचामेत् पुलस्त्यः कंठशिरोवाप्रावृत्य रथ्यापराजितो पिवा अकृत्वा पादयोः शौचं आचा
तोप्यशुचिर्भवेत् आचमनात्स्वकीं उष्णानाहं प्रयेणपालजो तेआचार्यः कुर्पादूरु शालंदुषानं पुरीषोस्म
५२ जेनो द्विजः मनु एव त्वा गंडूषां भोजनांते तु षोडशा भस्मभोज्यावसाने च गंडूषाद्वे विधीयते वाम हस्तेन
त्वार भमाह प मः ताव च्चोपस्पर्शोद्धिधाम्या वह्नमेन न स्पर्शेना आपापर्युक्ताणामाहना गेह्वी वेशाघायति
त्रिभिः पर्युक्षणं कुर्यात्तत्रापरिमिभिः सदा विंदुचनिक्षिपेत् मध्ये शेषं यत्पातिविंदुभिः विशेषमाहपा
त्रव त्वय फलं दंतालु गाभिस्तपथासंख्यं पूजा त यः सुधिर न्त्री चैप्र उष्णात हतरस्य प्रभिरं तत इति
सन्नादितित्रिलमन्नापवाहस्कं न तुसवैतिकर्तव्यता याः तेन सर्वोप्यगस्पर्शो नादिरूपेति कर्तव्यता स्त्रीभ्य
द्राभ्या कन्दक्षेवा अंतत ... नतीपार्थि नमिस्त्वा लुगाभिरितिविज्ञानेश्वर ॥ दंतगाभिरितिहेमाद्रि
ॐ छप्रीतिनाति ... हस्तानापरिमहोदानांषाप्राणमंगुलिना नो यद्याद्दितत्वापातिना दिजं मुक्तोज
सकमिद्वनरोपणं च मनने च रेताभरह्याज दृष्ट्वा प्रादृत्त्रिभिः पीत्वीत्र्यंशेगं मैव चास्य तत
माम २ ॥ ज्ञनमात्राद्धृदयंगमाभवतीति ग्रहणे विशेषमाह कण्वः आयतप्र
दतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् संहता ॥ ५२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मध्यमांगुष्ठयोगेन स्पर्शो नेत्रद्वयं ततः॥२

ग्र.म. ११ पुनर्भ्रोहतिगण आशिरोमं चैर्ध्व धास्पर्शेन तावोपायनः त्रिः परिमृजेद्धूलिं करतिल्ले वाविति शेषः। तौ च विलोमकाविति हेमाद्रिः। शंखः। तर्जनीमंगुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयं। अंगुष्ठस्यानामिकायायोगेनाप्रवणास्पर्शनं। कनिष्ठांगुष्ठ योगेन स्पर्शेत्स्कंधद्वयं ततः। नाभिं च हृदयं पन्हस्य स्पर्शेस्तालतलेन तु। संस्पर्शेत्तु तथा शीर्षमयमाचमने विधिः। आ श्वलायनः। जलैः। अनुद्धैः पिबेद्द्वैरत्नं तु वांबुशाने इंद्रः। प्रमनेद्विर्द्यं वैरासुरागेशेत्तिरो सकेः। मुखमंगुष्ठम् लेन पृथक्चूर्णं पडस्पृश्योर्ना पाणिनाचाग्नि मंत्रेण अव्यग्रस्पात्संस्पर्शनात्। विप्रस्तु नेत्ररप्राणानु तन्मुखाल भनंस्पर्शनं। सूर्या पर्दिहिणा मैत्रे वामे सोमाय वायवे। नेसान्दिग्ध्यः अवरायो वोद्धे गिंद्रपसंस्पर्शनात्। पाथिवेपादयोर्जान्वोरतरिक्षायगु स्पके। दिशे नाभ्यां ब्रह्मणोच विसवेहृदयेतस्या। शिवायेति शिरस्पतेहस्तप्रहतालेपत्ततनदृति। अगस्त्यसंहितायां केश वाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करो द्वाभ्यां। मों आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिहृत्कंभुजौ स्पृशेत्। एवमाच मनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत्। अत्रेताति केशवादिचतुर्विंशतिनामानि चतुर्थ्यंतानि नमोंता नि। प्रथमे कवचनांतानि वा ज्ञाप्यानि। केचित्तुसंबुध्यं तान्युच्चारयंतितत्राविधिमुपदेहदिप दंचाविभक्तिकं मेवाच्चारयतितत्साध्येनैव प्रयुंजीतेति नियमाच्चैसा आचमनासंभवे मार्कंडेयपुराणे। देवतानां पितॄणां च रामः
ऋषीणां चैव यत्नतः। कुर्वीतालंभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च॥ यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परं। बोधायनः ११
तेनानु संमृज्य हाभ्यां मुन्भार्जनेन यां एकेन हस्तेन स्पार्श्य पादावपि तथैकतः संप्रोक्षेकेनमूर्ध्नानंतः संकर्षणादिप
टिभिः ॥५

॥२पृ त्रिः॥१२

आर्द्रतर्णमभिगोमयं वा संस्पर्शनात् आचमनस्य सर्वकर्मांगत्वमुक्तं पुराणसारे। यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव ना स्तिकः। भवंति हि क्रियास्तस्य वृथा सर्वा न संशय इति॥ ॥इति श्रीमीमांसकरत्नाकरभट्टरमणभट्टनीलकंठकृते आचारम यूखे आचमनप्रकरणं॥ अथ दंतधावनं। मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः। तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्द १२
न्द्र० तधावनं। इत्युक्त्वा नतु। स्नानादिगौणं दंतधावनं स्नानाल्पस्नायादिति छंदोगपरिशिष्टेतु दर्शे पौर्णमासाप्यामिष्टा सोमे न यज्ञेनेति कर्मकालार्थः। संयोगः। भरद्वाजोप्यचा। इक्षुभुक्तानार्न्तरमविकार्यं। प्रातर्भुक्त्वा प्रपतनवाक् भ क्षयेद्दंतधावनमिति विज्ञानेश्वरोक्तेति पतिपर मिति हलायुधीये॥ सर्वोत्प्रतिश्रीरदः। अत्र चकालादिनिषेधोनास्ति नी ६
भोजने दंतलग्नादिनिर्हृत्याचमनं चरेदितिवल्लोक्ते रुच्छिष्ट नि र्हरणस्यावश्यकत्वात्ताकालायनः। नदास् वनवम्यां चंद्रतकाष्ठं विवर्जयेत्। विष्णुः। नवम्यां चैव द्वादश्यां वर्जयेद्दंतधावनं नवम्यामानुवारेचेति वा पावकः श्राद्धे हे जन्मदिवसे विवाहे सुखदुःखयोः। व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दंतधावनं। व्यासः। श्राद्धे च यज्ञे नियम नाद्यात्प्रोषितभर्तृका। श्राद्धकर्त्रे निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन। नाद्याद्दंतकाष्ठमिति शेषः। आचार्यः। अ ष्टम्यां च चतुर्दश्यां पंचदश्यां त्रिजन्मसु व्यतीपाते च संक्रांतौ दंतकाष्ठं न भक्षयेत्। नाद्याद्दंतधावनमथ स्मा सकालेन्द्रार्द्रैः। पुराणे प्रदेव्यस्तधमनेोदितेत्तामिलेरवोदीक्षितोव्रतचारी चपति अविधवां गनानि तस्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ०प०
१२

घादंतकाष्ठममायां तु विवर्जयेत् ॥ त्रिजन्मसु जन्मतारासु तस्मे षितिके वितुजन्मनवमैकोनाविंशतिके षिति सोतिषिकाः
। नृसिंहपुराणे । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव भारत । दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलं । काष्ठग्रहणासंभवे
दोनदोष. । तथा च व्यासः । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां दंतधावनात् । पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखः सदैव तु । तृणपर्णो॥
मध्यमानामिकांगुष्ठैर्निषिद्धाहे कुर्यादिति स्मृत्यर्थसारे व्यासः ॥ अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ तथा ।
अपां द्वादशगंडूषैर्विदध्याद्दंतधावनं । स्कांदे । अभ्यंगे चोदधिस्नाने दंतधावनमैथुने । जाते च मरणे चैव तत्का
लव्यापिनी तिथिः । पमः । चतुर्दश्यष्टमी दर्शपूर्णिमासंक्रमे रवेः । एषु स्त्रीतैलमांसानि दंतकाष्ठं तु वर्जयेत् ॥ वसि
ष्ठः । अस्तमर्के अनुकवाखेषु कुर्वाने प्रर्वाप्सरि । जन्माहन्या हृदि वसद्दंतकाष्ठं विवर्जयेत् । पमः । मध्याह्नस्नानवेलायां यो
नरो दंतधावनं । निराशास्तस्य गच्छंति देवताः पितृभिः सह । अत्रनोदितं स्नाने नैव मध्याह्नतिषेधोत्ति हेपुनर्नि
षेधो दंतधावनविधिकार्थः । मध्याह्ने स्नानवेलायामिति वा पाठः । गोभिलः । रजस्वला सूतिका च वर्जयेद्दंतधावनं ॥ स्मृ
तिमंजर्यां । रजस्वला चतुर्थाहि सूतिका दशमेहनि । स्नानात् पूर्वं बंधमोक्षे निषेधोपि च रेदिति । नागदेवीये । राम
श्विदं ते सुकेशे बुध्विरं मूत्रपुरीषयोः । शिरस्नाने चरौ धूमे पुनर्शयनिपाने । व्यासः । प्रक्षाल्य पादहस्तौ च मुखं १२
च सुसमाहितः । दक्षिणा काउमुखस्तु कृत्वा जानुन्तरा तनः । तिक्तं कषायं कटुकं कंटकान्वितं क्षीरिणं वृक्षगुल्मा

देर्मत्तयेद्दंतधावने । दक्षिणा वा उदङ्मुखः सोपवीनं कृत्वेति श्रीदत्तः । विष्णुः । कंटकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशांगुलमव्रणं । कनिष्ठि
काग्रवत्स्थूलं कूर्चाग्रं त्वग्रपर्वकं । कौर्मे । मध्यांगुलसमस्थूलं द्वादशांगुलसंमितं । सत्वचं दंतकाष्ठं स्यात्तदग्रेण तु
धावयेत् । इत्यविषमे दंतस्य । इतरस्य तु कनिष्ठिकाग्रसमस्थूलं । सुसत्त्वं ही नरं तस्य समदंतस्य मध्यमं । स्थूलं वि
षमदंतस्येति त्रिविधं दंतधावनमिति वि[illegible]के । विष्णुः । द्वादशांगुलिकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः । क्षत्रविट्शूद्र
जातीनां नवषट्चतुरंगुलं । गर्गः । चतुरंगुलमेव नेतु नारीणां नात्र संशय इति । नृसिंहपुराणे तिन्तिणीं वेणुपर्वं च
आम्लनिंबौ तथैव च । अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोदुंबरस्तथा । बदरीतिंदुका स्वेते प्रशस्ता दंतधावने । कोवि
दारः करंजश्च कुटजः श्वा सुमालती । गर्गः । सर्जे धैर्यं वटे दीप्तिः करंजे विजयो रणे । प्लक्षे चार्थसंपत्तिर्बदर्यां मधु
रस्वरः । खदिरे चैव सौगंध्यं बिल्वे तु विपुलं धनं । औदुंबरे च वाक्सिद्धिर्बधके चदृढा मतिः । तें धेर्वनीर्तिः सौभा
ग्यपालाश्वो सिद्धिः हत्तमा । करवीरे कलालस्यं आरोग्यमेव च अपामार्गश्च तिर्मेधाप्रतावाहि । वेणु
ग्मति । आयुः शील यशोलक्ष्मी सौभाग्यं चोपजायते । अर्के सांहतिरोगाः स्त्रवीजपूरेण तु स्वयं ॥ दाडिमेवि
दुवारे वटेजनेतथा । जाती चकर्मेहि चक्षुस्वप्नं नाशयेदिति । ककुभे नतथा सुम्भेविव बालितं बहितं फ
कुमप्रसवकः । आश्वलायनः ॥ अपामार्गे सर्वसिद्धिः स्त्रीवश्यं चप्रियंगुभिः । वेणुनाचाप्रुयाद्विंवारानह दां

कुण्डे२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्र.म:
१२

२

लपलक्षेतान्यूतेनन्नववरस्य त्वसौ भाग्यं पनसेनतु हि यासुर्वेतं हृत्वेराद्रच्यांसांदृत्लनेत्थ्या लयकंटकद्रुमातु
बलं वै केकनाम्लूमेता आरोग्यं कलिकारे तापारं त्यारोग्य मुक्तं तां म्रोरोकेनवि शोकस्याहवंगां द्रुमल वर्वसा।
व खादिरादंविल्लां तगांल्लमेदतिशयमहतावाघतो विमर्जेद्दंतान्मासानाम लपीठया। त्रिकामलां नमुदितंद
तान्ददितमेवचा। राद्ब्रास्पासुरत्रेकाष्ठं दिशि निर्मज्यवाभुंवो राजहंसो राजर्षिने। वर्ज्यानाह हस्तत्क याज्ञवल्क्यः।
इषकालोष्ठं पाषाणेनैत्थं रंगुलिभिस्तथा मुक्तावानामिकांगुष्ठौ वर्जयेद्दंतधावनं तथा। दृष्ट्वा लाभिमु
खो नाद्यान्नीलं धवकरं वकं। तिंदुकं गुदवंधककमोचाकरसतिहकं। त्रापीसंदंतकाष्ठं च विभीतरविहरेद्रियं। नी
लनीलीद्रुतां धवः प्रतिदः। मोमाकरली आप्याचार्यः। नारंडं नलं चाहीनंनाः प्रशस्तनरूपस्चं स्नुहिकिंशु
कशाल्मलीकरंजां शिंग्रु विवर्जयेत् तथा। कोविदारं गुंजाश्लेष्मवशाल्मलीवृश्चिसिद्धिकाः॥ इत्यामांकंपा
णिदं च गुग्गुलुं पिच्छिलां तथा। एतिगंधा[illegible]मधुरं सुषिरं दंतधावनं। प्रतीचीदक्षिणा शांच [illegible]
[illegible]
च वर्जयेद्दंतधावने। पूतिगंधं दुर्गंधि। किंसुः। नश्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवमेचकं न कोविदारशमीपी स्म
पत्रं १२

म्ल२

ी२

लुपिप्पलेंगुदगुग्गुलु। नवर्नुंनिर्गुंडीशिग्रुतिलकतिलर्जनस्पर्शः कालियपलाशकोविदारश्लेष्मातकबिल्वकशा
करसुनिर्गुंडीस्निरवदीशिरीषमालती॥ करवीरवदरीकरंजवेणुवर्ज्यमिति। गर्गः कुशंशेकांपलाशवलिंनुप
म२ पत्तु[illegible]स्पिता॥ तावत्भवति वांडालो यावद्गां न पश्यति। व्यासः पाद्मा[illegible]मासनं पानं दंतकाष्ठं च यादुकेवर्जे
पत्नुप्रयत्ने न समीमां श्वस्म मेव च। मार्कंडेयः शाल्मल्याम्वत्थं मर्यनां धवकिंशुकयोरपि। कोविदारशमीता
लश्लेष्मातकुविभीतकैः। वर्जयेद्दंतकाष्ठं च गुग्गुलुं क्रमुकं तथा। वराहमिहिरः अज्ञातं तरुजं शीर्णं न दंतका
न१ ष्ठं नाद्याप[illegible]पर्णोश्सम न्विता। नानपुत्तमपर्णानि न पाटितानि नवोर्ध्वशुष्का। [illegible] विर्नालवाचाश्मत्रक
ति किस्रामान्यतो निषिद्धान्यपि कर्मार्थत्वेन विहितत्वात्तत्कामनावन्दिन्नी सारापवायानि तुकेवलं विहि
तमतिविषिद्धानितेषु नतोपशोकरोतीतिव नविकल्पइति स्मृतिचंद्रिकायां॥ विहितालाभे प्रतिषिद्धेनतद्लाभेवि
हितप्रतिषिद्धमेवग्राह्यमिति सर्वं। विहितालाभेप्रतिषिद्ध[illegible]
[illegible] विहितप्रतिषिद्धयोरैच्छिकोविकल्पः इत्यपि काश्चित। [redacted] लायनः॥ नांगुलीभिश्च
मंभिश्चपर्णैर्लोष्ठैश्च भस्मना॥ नायसैश्चतथालोहैः सर्वे दंतान्मर्दै द्विजः॥ [redacted]लानपः दंतधावनम
गुल्या प्रसस्तं लवणं तथा। न तिकामन्तरां वापिलुन्पेगो मांसभत्तरां। प्रयोगपारिजाते धर्मसारे अंगा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ.म. १४ खालुकापर्णात्तृणाव स्त्रनखाग्निभिः। न कुर्याद्दन्तकाष्ठं च स्त्रीकामी दूषिते दिने। न कुर्याद्दन्तकाष्ठं च तैले च शिरसि
स्थिते। दिग्विशेषफलमाह विष्णुः प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च। दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन परा- १२
जयः। उत्तरे गोविनाशः स्त्रीणां परिजनस्य चाप्यु पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात्। दन्तधावनमंत्रो नारा- न.३
ग.३ दीये। अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागतः। स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च।। आग्नेयः। प्रक्षाल्य भक्ष- —
मो.७ येत्काष्ठं प्रज्ञात्यै च तु संसजते तत्। आयुर्हिसादिमं त्राय मुक्तं श्रावणाले मंत्र एत इति मंत्रः। काशीखंडे। आयुर्ब-
लं यशो वर्चः प्रजाः पशु वसूनि च। ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते। दन्तधावनोत्तरं शौनकः। प्रक्षाल्य धी- त
मान् गण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनं। अस्त्रं तौ कारं च गायत्रीं निबध्नीयाच्छिखां ततः इति।। आग्नेयः। पतितोत्पन्न पा-
षण्डमेवेन्दुं ऋतुधावनं पत्रं। यज्ञिकप्रभृतिषु नमस्ते च। एते पात्रं एव कुम्भक- कं.५
रवरिदेवी जीवरजस्वलाः। भिषक्यांनकि चेतुर्लं नरपिस्याद्दन्तधावने। मुर्नेर्विदुरांदं चञ्चराकंगामकुक्कु- त
तू४ टाः। अन्यान्निवेदया त्यविशेषं द्विजमुद्दिक्यच्चसूत्र इति देवाजीवो देवलकः द्विजा इताः।। इति दन्तधावनं।। अथ प-
विधिः।। व्यासः।। कुशेः पूतं भवेत्स्नानं कुशेनोपस्पृशेद्द्विजः। कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन संमितं।। धर्म-
कुशाः काशास्तथा दूर्वा यवव्रीहय एव च।। बल्वजाः पुण्डरीकाश्च सप्तधा बर्हिरुच्यत इति।। शंखः। कुशा- तम
भावे द्विजन्मा प्रथकाशैः कुर्वीत ततस्तत इति।। कात्यायनः।। नभस्य मावास्यान्तं स्याद्दर्भोच्चयो मतः। अयातया- १४

मा.१ मांस्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनरिति।। प्रयोगपारिजाते स्मृतिचिन्तामणौ।। मासि मासि भवन्ति दर्भास्तत्र न्माश्विक्त्वा दितायते
मार्कण्डेयः।। शुचिर्भूत्वा शुचौ देशे स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः। ॐकारेणैव मंत्रेण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमः। विरिंचि-
नासहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज। दहत्सर्वपापानि स्वस्तिकरो भवात्मम मंत्रमनुच्चार्य स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः।
हुं फट्कारेण दर्भास्तु सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत्।। कात्यायनः।। अनंतर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं वि-
ज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्।। मार्कण्डेयः। चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकं। एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णेषु यथा- वर्णे ५
क्रमं। त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्मण्यं च भिपौष्टिकं तथा। चतुर्भिराभिचारं तत्कुर्वन्कुर्यात्पवित्रकमिति।। अत्रिः।। ब्र-
ह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रंथिर्विधीयते। भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न हीयते।। हेमाद्रौ।। अन्यान्यपि पवित्रा-
णि। कुशदूर्वामयानि च हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हति षोडशीमिति।। पारिजाते।। आचार्यः।। हेमेन सर्वदा
सर्वं कुर्याद्देवा विचारयन्। रौप्यं दक्षप्रदेशिन्यां विभृयाद्दीक्षितो द्विजः इति।। दक्षो दक्षिणानामिकायां तु बल्कैः।।
।। अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रौप्यमेव च। कनिष्ठिकाधृतं ताम्रं तेन पूतो भवेन्नर इति प्रयोगपारिजाते संग्रहे
कारः। पुत्तलीपयोगपंक्तजान्यारजतेन च।। नजीवत्पितृकैः धार्यं ज्येष्ठो वा विधितेपदीति।। तथा।। पादुके चो-
त्तरीयं च तर्जन्यां रौप्यधारणं। न जीवत्पितृकः कुर्याज्ज्येष्ठो भ्राता पिता जीवति। शास्त्रस्य इति।। लोके।। ताम्रतारस्तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री.म. र्णानां अर्कमेरुशतेन भिः कृतान्निशान्तिमुद्रयंतीव्रराशिर्जनाशिनी दिनातारं ह्लल्पं॥ अर्चनदमे॥ सोमसर्पामिहपात्त
१५ चर्णा लोहत्रयेन तथा। तोप्यं मितुः स्वर्णतो हेमसर्पिस्तत्र हुताशनः। लोहभागाः समुदिष्टाः स्वर्णघनं रसं तयातेलौ
हेः कारयेत् मुद्रामेकलिनसंगतां। साग्रसहस्रसंजप्यस्वं प्लुतां जुहुयात्ततः स[illegible]ता तं स्वां संपा
तयेन्मंत्री सर्वेषां पूर्वसंख्यया॥ निहित्य कुंभेतां मुद्रा मभिषेकोक्तवर्त्मनी। आवाह्य जपेद्देवीमुपचारैः स
मार्हितः। अभिषिच्य चिनीतायदद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः। इयं रक्षा सुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी। व्यालचौर
मृगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः। सुद्रं विजयमाप्नोति धारयन्मनुजेश्वरः। स्वर्णं [illegible] चैकं चाग्रनालं त्रयो
उशभागास्तस्य। पंचविंशतिस्तस्य रस्य दशहेम्नः। साग्रमष्टोत्तरं स्यज्ञ संजप्य जुहुयाद् सिसबं यतः त
स्या मुद्रायां संपातये संपातानितिशेषः। संख्या जपस्य। आराध्यदेवता या आगमिको वैदिको नाम मंत्रो
वा जपहोमयोर्विपः सुद्राघटनादि सर्वमुपरागसमय एव कार्यमिति संप्रदायविकाः॥ अभ्यलापनं॥ अर्ग्य
थिकं वहेमं च तथा लोहन्नयोस्वं। गापस्महरवर्णैलागा [illegible] पाञ्चाम्रमुत्तमं। अनुष्टुभस्तथा रोचत्रिषु
नः कनकोत्तमं। गापस्मज्ज्वराशा चतुर्विंशतिः। अनुष्टुभो द्वात्रिंशता त्रिष्टुभश्चाला विचराशलाकोकार वि राम
वादेनामिसल्लं रसुलीयकं डिवाटनादिसं सिद्धमहापन्सुद्विजोत्तमा। नवरत्नमुद्रा माहेवापद्रवः १५
एवं लोहत्रयेणैव कृतं रक्षोघ्नमुत्तमं॥ [illegible]र्यं दिवारात्रं त्रयं समभथापि वा॥ जपेद्धामभदेशिन्यां धृत्वा पवित्रकम्

॥ हिमुंगुवंत्रमं गोदानिशंवैके पुंगुमवु प्राच्या रत्नानिवैराज्ञमरक्षेमा। रोवमुत्तगोः। अन्न हिमुभिया युद्धर दहानि। हीरक
शुक्रा[illegible] ह प्रतिपादकानि प्राप्याः प्राचीमारभ्य ग्रहाः रविरः उष्णा [illegible] मानसोझामे। अर्कं दुस्तकं तगुरुश्च
मरालिकेतवः। मा[illegible] वज्रमेोक्तिकं चारु विद्रुमं गारुडं पुनः। पुष्परागं लसद्व्रत्नं नीलं गोमेदकं तथा। वेडूर्यं नवर
त्नानि मुद्रां तां कल्पयेच्छुभां। जपहोमादिकं सर्वं कुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना। धामुद्रां धारयेदेनां तस्य सुवेशनाग्रहाः। रक्तो
भो मः। अग्रहीराद्रु। अयस्त्रानं॥ योगपात्तवल्क्यः। अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किंचन। लालास्वेदसमाकी
र्णः शयनादुत्थितः पुमान्॥ स्विद्यति हि सुषुप्तस्य इंद्रियाणि स्रवंति च। अंगानि समतां यांति चोत्तमान्यध
मैः सह। अत्यन्तमलिनः कायो नवछिद्रसमन्वितः। स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातः स्नानं परस्साधो हरसं वेनेउ
अवलेचशौचात्रा युष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्ननाशश्च यशश्च मेधा॥ स्नानं न रीत्व रत्नान कृत्वे सुवस
रत्ने वापि वपितृननुधृत्य न स्नायात्सरवा रीणी तिपरसत्त्वाके नुस्वष जले मृत्तिड पंचको द्वररणाभावेन स्ना
यादिसति मार्जी र्ध्वः। मरीचिः। अभि स्वष्टमुद्धृत्वा वा पिशी न सुखामथापि वा। गांगपयः पुना सोऽस्त्र पापमाम
रणांतिक मिति॥ योगयाज्ञवल्क्यः। अभिष्ठसुद्धृतास्तु रंपततः पूत्वव तोऽस्कं। ततो विमा देसपरायतस्मा
त्रादेपमुस्यतातीर्थतोयंतत्र पुरांप तनो गांगं तु सर्वतद्गति गंगावाक्य॥ नदिनी नलिनी सीता मालती च मह
विशोधनम्॥ प्रातः स्नानं प्रशस्यंति दृष्टादृष्टकरं हितत्॥ सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातः स्नायी जपादिकम्॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्मृ.मं. १६ पत्राणि सुपार्श्वे तत्संस्कृत्य गङ्गा त्रिपथगामिनी भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी। द्वादशैतानि नामानि यत्र यत्र जला-
शये। स्नानोद्यतः स्मरेत्कुर्यात्तत्र तत्र वसाम्यहमिति। देवलः। एकाग्रेण समासाद्य तावता सा स्नानेन तु स्मरेत्। मार्कण्डेयः।
संकल्पं च यथा कुर्यात् स्नानदानव्रतादिक इति। यथाप्रयोगपारार्थ्य इति भारद्वाजः। आपो ब्रह्मा निति
स्मृत्वा भास्कराभिमुखः स्थितः। इदं विष्णुर्विचक्रमे ओङ्कारानुप्रतिमन्त्रेणानिमज्जेदिति। अप्रवाहोदकस्नाने तु विप्रपादाभिषेच-
ने। आदित्याभिमुखः कुर्यात् संध्यावन्दनमेव चेति। पारिजाते याज्ञवल्क्यः। तत्त्वायामीति मन्त्रेण वारुणेन
तटे स्थितः। उदुत्तममिति सूक्तं वाप्युत्तीर्य जलाशयात्। अथवास्य बहिः स्नानमाचरेद्विधिपूर्वकमिति। चतु-
र्विंशतिमते। स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्वा हिरण्यमयस्य ह कुर्याद्यादिति निवीय यत्किंचिदस्माच्च विवादशौनकः।
स्नात्वा चान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेदघमर्षणमिति। योगयाज्ञवल्क्यः। एवं विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरु-
त्तमः। असामर्थ्ये न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते। स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा। जलाभिमन्त्रणं चैव
तीर्थस्य परिकल्पनम्। अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः। स्नानाचरणमित्येतदुपादिष्टं महात्मभिरिति। च-
तुर्विंशतिमते। स्नानादनन्तरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवताः। उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं संध्याकर्म ततः परमिति। तर्पण- राम
प्रकारमाह व्यासः। उपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणे। प्राचीनावीती पित्र्ये तु स्वेन तीर्थेन भावितः। उदग्- १६

नादेहस्तो पुरस्तात् कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम्। गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्। सुमन्तुः। आकाशे निक्षिपेद्वा-
रि जलस्थो दक्षिणामुखः। पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणादिक् तथैव च। आत्मीयजलोदकाञ्जलीन् दद्यात् देवेन्द्रश्चैव ते बुध
काष्ण्यां त्रिनि देवतानामृषीणां च जलेऽदद्यात् जलाञ्जलीन्। असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनः। बौधा-
यनः। जलाञ्जलित्रयं दद्याद्बोधयाम्यसंस्कृतासु वा। असंस्कृतप्रमीतानामेकमेव तटे क्षिपेत्। तत्र मन्त्रः। अग्निद-
ग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तोयेन तृप्ता यान्तु परां गतिमिति। भगवान्। स्नानाङ्गतर्पणं
कृत्वा यस्मिन् जलमाहरेत्। तन्मन्त्रस्नानयमपयादूषितं तोयं शरीरमलसंभवात्। तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्मा-
णां तर्पयाम्यहम्। नदीन्नमापनं कोर्मे। स्नानतो स्नानतो वापि यन्मया दुष्कृतं कृतं तत्सर्वमखिलं देवि
जगन्मातर्नमोऽस्तु ते। ततो दर्भास्पृशेत्। विकिरेत्पिण्डदानेन तर्पणे स्नानकर्मणि। आचान्तः स्मृत्वा कुर्वी-
त दर्भसंस्पृष्टं नेन्दु बुध इति स्मरेत। विष्णुः। स्नातः शिरो नावधुनुयात् गात्राणि नस्तेयमनुद्धरेत्। न वस्त्रं वस्तेवाससा
न चैव तैलमुपस्पृशेत्। स्नात्वा न धावयेद्वस्त्रं न मृत्स्यादासनमुखम्। मार्कण्डेयपुराणे। अथ वस्त्रं ज्यात्र चेता
तो गात्रसंपवरपाणिभिः। न च निर्धुनुयात्केशान् वासश्चैव न निर्धुनेदिति। परिधेयवस्त्रविशेषमाह दे-
वलः। स्वयं धौतेन कर्तव्याः क्रिया धर्म्या विपश्चिता। न तु नेजकधौतेन नाहतेन न च कुत्रचिदिति नेजको रजकः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रम: १७ ।नाहतेनेतिस॰ ।मत्स्यपरे।भृगुः। श्रासनं शास्यसितं वस्त्रं जपतेरक्तमुल्बणं। पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते। विकच्छोनु
त्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्रएव च। श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिंतयेदपि। नग्नस्तु मलवद्वासा नग्नः। कौशेयकेव
लः। नग्नो द्विगुणावस्त्रः स्यान्नग्नो रंध्रपरस्तथा। नग्नश्चस्यूतवस्त्रः स्यान्नग्नो ग्रथितवस्त्रकः। नग्नश्चबहुवस्त्रः
स्यान्नग्नः कौपीनकेवलः। काषायवस्त्रः सात्त्वा दश नग्नाः प्रकीर्त्तिताः। कौशेयमात्रधारणएव नग्नता न
तुपरिधेयोत्तरीयवाससोतरसाहित्ये। कौपीने चैवं। शुभपत्रापिकेवलकौशेयपरिमस्वरसा। जातूकर्ण्य
।।परिधानाद्वहिः कक्षा निवद्धा ह्यासुरी मता। धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः।।प्रयोगपारिजाते
६ न स्नानं कृत्वार्द्रवस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्द्विजः। आर्द्रवस्त्रमधस्ताच्चेत्पुनः स्नानेन शुध्यति। विष्णुपुराणे।।
होमदेवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा। नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजो नाचमने जपे। जावालिः। निष्पीडितं
धौतवस्त्रं यदा स्कंधे विनिक्षिपेत्। तदासुरं भवेत्कर्म पुनः स्नानं विशोधनं। [illegible]। वस्त्रं चतुर्गुणीकृ
त्य निष्पीड्य प्रसरेत्तथा। वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य स्थलस्थश्च द्विराचमेत्। वस्त्रं त्रिगुणितं यत्तु निष्पी
डयति मंदधीः। वृथास्नानं भवेत्तस्य स्नात स्पृश धौतुभिः। गोभिलः।।एकवस्त्रो न भुंजीत न कुर्याद्दे श्रम १७
वतार्च्चनं। शातातपः। सव्यादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितं। एकवस्त्रं तु तं विद्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि

योगयोगाद्वल्कपः।। श्रलाभे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि वा। कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा स्तेन वै भवेत्। उत्त
रीयाभावे स्मृत्यंतरे। यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते
इति।।पारस्करगृह्ये तु।।एकं चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत। जावालिः। स्नात्वा निवस्य
ते॰ वस्त्रं च जंघे शोधनं हस्ता अपवित्रीकृतं तु कौपीनस्नानवारितं। एतद्यतिब्रह्मचारिविषयं।।
गृह्यपरिशिष्टे।। अथ तीरमेत्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पिके चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते
गृह्णंतु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति। वस्त्रं निष्पीड्यापवीती आपउपस्पृश्य परिधानीयमभ्यु
क्ष्य परिधायान्यच्चोत्तरीयमभ्युक्षितं प्रावृत्य द्विराचमेदिति।।वृद्धमनुः। निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु पश्चाद
स्नु५ ध्यासमाचरेत्। अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत्।। मनुः।। मनुष्यतर्पणे चैव स्नानवस्त्रनिपीडने।
निवीती च भवेद्विप्रस्तथा मूत्रपुरीषयोरिति।। वासोनिष्पीडने निवीतप्राचीनावीतयोर्विकल्प इति के
चित्। गृह्यपरिशिष्टस्याश्वलायनपरत्वात्तेषां प्राचीनावीतमितरेषां निवीतमिति तु नृसिंहः।। विष्णुः
।ब्रह्मक्षत्रविशां चैवमंत्रवत्स्नानमिष्यते। तू[illegible]मेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनंदनेति। दक्षः। प्रा
तर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः। यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः इति।। कात्यायनः

नं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्मृ॰ अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हित इति ॥ दक्षः परिशिष्टेऽथ
१८ स्ना नार्वाक् तस्मात्तु मध्याह्ने च कुर्यादेकत्र वा प्रातरेव स्नानं चाशीघ्रत्रिर्वा न प्रस्थः पतितस्त्रिषु सवनेषु तत्र प्रा
तः सह गोमयेन कुर्यात् मदनमध्याह्ने तु सार्धं मृद्भिरद्भिः न प्रातः स्नानात् प्राक् संध्यामुपासीत प्रातः स्नानं
गोमयं तत्र पश्चात् स्याद्गच्छन्मिश्रं चोपर्युक्तं संस्पृश्य तीर्थे मे सधौतपादो पादमुखः स्नात्वा चम्य संध्यां
त्ववदात्मानमुल्लत्त्वा द्विविकल्पाद्धिराचम्य संयतः प्राणाः कर्मसंकल्प गोमयं वल्मीकमादाय सम्मेपारोग
कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधा विभज्य स्वशिरोभागं प्रणवेन दिक्षु निक्षिप्योत्तरं तीर्थे हिरण्यमध्यमं मानस्तो
क इत्यृचाभिमंत्र्य गां धद्वारामित्यृचा मृदं दत्त्वा गमालिप्य प्राञ्जलिः हिरण्यशृंगं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं
थंमे देहि याचितः यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृ
तं कृतं तन्न इंद्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनंतु पुनः पुनः इत्यंप्रवर्तनं त्रिरभ्यास्नानं तेहलेतिद्व ३४
भ्यां प्रसंमाजेव ह इत्येतिसृक्तेन संप्राप्य मा प्रवतो निवत उदन्वती रिमेतयां तीर्थमुपस्थ
एवं गायत्र्या तो द्विराचम्य माध्यंदिनं वयो यस्यधमिरितिसर्वाभिरापो हिष्ठेति नवभिरथ तीर्थे मंगुष्ठे राम
नेमं मे गंग इति ऋचा त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य अप्रकाशस्य अघमर्षणो घमर्षणसूक्तं त्रिरावृत्य निमज्यो न्म १८

इति स्नानं समवलोक्य स्वगृहे कृत्वा आसुसुपाणि अंभोपां स्वमु इयापो नि मुद्धयास्यो इकमादायमर्धं भूमौ देवा ह्यो हरसि
चाम्ना नगायत्र्याभिषिंचेत् त्वन्नोऽस्मानेव सरस्य विद्वान् निति द्वाभ्यां तरत्समंदी धावतीति च सूक्तेन पुनः स्ना
पा तु । मूर्ध्नि चाभिषिंचेत् तद्विष्णोः परमं पदमग्ने रसाणा दृशोय लिंगैर्देवगणादेवी तथेदं सेता जपन् स्नात्वा
तसेभिमुखः सरित्सु स्नापात्रा अन्यत्रादित्याभिमुखः अथ स्नातस्ताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवती
र्थेन व्याहृतिभिर्विभक्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् कृत्सं कृत्स्नं तर्पयित्वा उदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः
प्राजापत्येन तीर्थेन ऋषीनाभिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थे
न सतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान्यमोंगिरस्वानग्निः कव्यवाहन इत्यादीन् त्रिस्त्रिस्तर्पये
त्स्नानांगतर्पणमिति ॥ शौनकः ॥ प्रसंमाजेद्वह इत्यृक्तमयं चैवाहरां जपेन् । समुद्राद्धूर्मिरित्यपां सूक्ते
एकादशर्चं का आपो अस्मान्मातरः सूत्वं च प्रजपेन्नरः अवगाह्य निमज्याथ द्विराचम्याभिषेचयेत्तासे
वधीयं स्वादिष्ठा वापोहिष्ठा इयो न वा आभिः स्नात्वा दृके । मन्त्रत्रिः पठेदघमर्षणं ॥ कुर्याद्वादशभिः २१
स्नानं सर्वपापप्रणाशनं । इत्यंपर्यस्य मा पुष्पमारोग्यं पुष्टिवर्धनमिति ॥ इति नित्यस्नानं ॥ अथ काम्यस्ना
नं पुलस्त्यः ॥ पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ अमावास्यानदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलं चैत्रक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰ म॰ १९ सचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ। न प्रेतत्वमवाप्नोति गंगायां च विशेषतः॥ शिवलिंगसमीपे तु मुच्यते सर्वकि-
ल्बिषैः। ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुतौ। दशजन्माघहा गंगा तेन पापहरा स्मृतेति। विष्णुः॥ स्त्र्येन्द्र हरा
तुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलं। पुनर्वसुबुधोपेता चैत्रमासे सि-
ताष्टमी। स्नातस्तु विधिवत्तस्यां वाजपेयफलं लभेत्॥ मत्स्यपुराणे॥ आषाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी
भवेन्नरः। विप्रेभ्यो भोजनं दत्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्। स वैष्णवं पदं याति विष्णुव्रतमिति स्मृतमिति। आ-
न६ षाढादीसेतं दुराणं विज्ञानो वहुमीहिः॥ आदित्यपुराणे॥ कार्त्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः।
जपन्हविष्यभुक्शान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते। तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत्। हविष्यं ब्रह्मच-
र्यं च महापातकनाशनमिति। मार्कंडेयः॥ श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः। सप्तमीं नवमीं
चैव पर्वकालं च वर्जयेदिति। विष्णुः॥ बालावृद्धतरुणा नरनारीनपुंसकाः। स्नात्वा माघे शुभे ती-
र्थे प्राप्नुवंतीप्सितं फलं। माघमासे बहिः स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छतीति॥ चन्द्रिकायां देवीपुराणे॥ माघमासे
वाप्यां सरस्य स्नानमाचरेत्। पुण्यपापहरं नित्यं शत्रुमकरस्थे दिवाकरे। अप्राप्त शरीरस्य पञ्चकष्टं स्नानमा- राम
चरेत्। पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः। अनन्यमी द्विजो मासं सर्वमेनं नयेद्गृही॥ ततः स्नानस्याव- १९

सानेभोज्याद्यं सुसंस्कृतं। भोजयेद्द्विजदंपती भूषयेच्च सुभूषणैः। दंपत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते। त्रि-
शच्चमोदकाश्चैषां शर्करातिलसंयुताः॥ अथाश्वत्थच्छायाजलस्नानं। प्रयोगपारिजाते॥ अश्वत्थोदके
स्नायाद्गुरुजच्छायेति सोच्यते। अमा गुरुसमायोगः सूर्यपर्वशताधिक इति। आदित्यपुराणे॥ गुरुवा-
रेष्वमावास्या अश्वत्थच्छायवारिणा। स्नानं प्रयागस्नानेन सममपातकनाशनं॥ प्रार्थनामन्त्रः॥ जीवो बृह-
स्पतिः सौरिराचार्यो गुरुरंगिराः। वाचस्पतिर्देवमन्त्री शुभं कुर्यात्सदा मम। नामान्येतानि संश्लिष्ट प्रार्थयेत्त-
र्पयेत्तथा॥ इत्यश्वत्थच्छायास्नानं॥ अथ समुद्रस्नानं। भरद्वाजः। पक्षोपवासफलदा महानद्यः समुद्रगाः।
मासोपवासफलदस्तत्र स्नानो महोदधिरिति॥ आचार्यः॥ समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां तु विशेषतः। पा-
पैर्विमुच्यते सर्वैरमायां स्नानमाचरेत्। अंगारे भौमवारदिने स्नानं समुद्रे च विवर्जयेत्। महाराव्विवारे च पु-
त्रश्रनैव समाचरेत्॥ इति काम्यस्नानं। अथ नैमित्तिकं॥ मनुः॥ दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा। शवं
तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यतीति। दिवाकीर्त्तिश्चंडालः सं वर्त्तः॥ तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं
तस्य विधीयते। ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथेति। तद्बुद्धिपूर्वस्पर्शे अबुद्धिपूर्वस्प-
र्शे द्वयोः स्नानविधिर्यतो इति संग्रहात्। इति माधवः। बुद्धिपूर्वकं तु ततो यस्य। विस्तानं ऽपस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्मा.म. २० त यो ऽयं नुर्यस्तत्र तदूर्ध्वं प्रोक्तरोऽस्पृश्यं तं स्पृष्ट्वेतिमरीचिस्मृतेः॥ काष्ठायचेतनं तत्स्पर्शे तु दोषो न॥ चंडालसूतकिशवैः संस्पृष्टं संस्पृ
शेद्यदि प्रमादात्ततः स्नानमाचम्य जपं कुर्यात्समाहितः॥ तत्स्पृष्टस्पर्शिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः॥ आचमेत्तु वि
शुध्यर्थं प्राह देवः पितामह इति संवर्तः॥ सार्धं तत्स्पर्शे तु पञ्चगव्यं तत्र हस्तान्तरितेति विवेचितं॥ चतुर्विंशतिमते॥ चि
तिं च चितिकाष्ठं च यूपं चंडालमेव च। स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सचैलो जलमाविशेत्॥ बौद्धान्पाशुपतान्जैना
न् लोकायतिककापिलान्। विकर्मस्थान्द्विजान्स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत्॥ कापालिकास्तत्संस्पर्शे प्राणा
यामोऽधिको मत इति। कापिलाः सांख्या इति केचित्। लोकायतिककापिलानिति कर्मधारयः। लोकायतिकैक
देशिनः एवं कापिला इति हेमाद्रिः॥ स्मृत्यन्तरे। देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयं। स वै देवलको नाम हव्यक
व्येषु गर्हित इति॥ रत्नावल्यां॥ शैवं सौरं तथा चान्द्रं दुर्गाहेरम्बदेवताः। कार्त्तवीर्यं सराघवं तु सघः पततिमान
वः। देवसंनिधौ पशुबंधे च देवलस्पर्शेन स्नानं। न स्नायाद्देवलं स्पृष्ट्वा देवस्यान्ते च बंधने। अन्यदा ता
वः। देवसंनिधौ पशुबंधे चर्देवलस्पर्शेन स्नानं। न स्नायादेवलंपस्पर्शेन स्नानं। न स्नायाद्धृवलंपदेवस्थानेच वंधनेऽन्यदातावः
व्यान्ते स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेदिति संग्रहोक्तेः॥ व्यासः॥ महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयं निशि
तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकाद्दृते। प्रदोषपश्चिमे यामे दिनवत्स्नानमाचरेदिति। मध्ययामयो
स्तु विशेषमाह अत्रिः॥ रात्रौ स्नानं यदि भवेत्सरस्वत्यग्निसमं भवेत्॥ तास्रांगुलिकरो विप्रो वह्निना वा विना चरेत्॥ स्म २०

पराशरः॥ अस्पृश्यस्पर्शने जाते अश्रुपाते क्षुरे भगे। स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्र्यविवर्जितमिति॥ स्नानादिन पराशरोक्त
मिसर्थः। स एव। रात्रौ ग्रहे वा गाहेत यदा स्याद्शुचिर्नरः। अग्निं च प्राप्य विधिवत्संगत्यं ततः स्नानमाचरेदिति॥ वृद्ध
मनुः॥ मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा। अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणेति॥ मार्कण्डेयः॥ कुर्यान्नै
मित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च। नित्यं याहच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेदिति॥ इति नैमित्तिकस्ना
नं॥ अथ मलापकर्षणस्नानं॥ मनुः॥ पक्षौ द्वौ च रवेर्षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ। तैलेनाभ्यंगमान
स्तु धनायुर्भ्यां विहीयते॥ गर्गः॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे। द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैल
स्पर्शं विवर्जयेत्॥ नवकं शौचं तीयामां त्रयोदश्यां तिथौ तथा॥ नवम्यां च दशम्यां च तेन समिष्टं प्रतिपत्ति
माधवीये॥ संतापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्द्धनता तथा॥ अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यंगाद्भास्करादिषु॥ प्रचेता
॥ सार्षपं गंधतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितं। अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचनेति॥ याज्ञवल्क्यः॥ तथा न
द्यादकस्नानं तथा जाप्यमवैदिकं। तथा च ब्रह्मपुराणे तथा भुक्तमसात्त्विकमिति॥ पमः॥ नित्यं नैमित्तिके
चैव क्रियांगमलकर्षणं। तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः॥ आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं
च वह्निना॥ आम्नातमातुरस्नाने न प्रशस्तं तदंगिनामिति॥ आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्नितप्ता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ॰म॰
२१

पिता॥ अतः सतः प्रयतं संजित्स्नानमुख्येन वारिणेति याज्ञवल्क्यीय मातुरपरं॥ हृद्गमनु॥ संक्रान्त्यादिविशेषस्नानं प्रमाणं
दृष्टौ नेमाऽऽरोग्यपुत्रमित्रार्थं नस्नायाद्दुष्णवारिणेति॥ अथ कातीयानां मध्याह्नस्नाने विशेषः॥ तत्र संकल्पं
सूक्तपठनेमार्जनं चाघमर्षणादि वाऽदितर्पणां चैवं पंचांगं स्नानमुच्यते॥ अथातो नित्यस्नानं न घाटे मृदोम
यकुशतिलसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धशिखोय तो
पवीत्याचम्योरु दूरीति ताप मामं ॥ आव सेये घ तेशतमितिसु मित्र्यान इत्यपो जलिनादाय दुर्मित्रियान इति द्वेष्य प्रति
दिशि चेत्क्षिपेत्ततःस्नानं घवरणो करो मदाग्निस्त्रि प्रक्षाल्याचम्य तमस्योदकमालभेद् गानिमं देवविष्णु रि
ति सूर्याभिमुखो मज्जेदापो अस्मान्मातरः शुन्धन्त्विति स्नात्वोदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमीत्युन्मज्ज्याचम्य गोमये नाविलिंपे
मानस्तोक इति॥ ततो भिधिं चेदिमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वन्नो अग्ने स त्वं न इति मंत्रवत्सु इत्युंमं मे चलवर्गं व्ययं ते चैवं निमज्ज्योन्मज्ज्या
चम्य दर्भैः पावमानीभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति तिसृभिरापो हि ष्ठेति तिसृभिरिदमापः प्रवहतेति ईवीराप इति द्वाभ्यां मापो देवा द्रुपदादिव ॥ शन्नो
देवीरपांरसमपो देवीः पुनन्तु मेति नवभिः स्विस्म निर्मलीकारी व्याहृतिभिर्गायत्र्याचादायं तते जो
लेघमर्षणं त्रिरावर्त्तये द्रुपदां वाय जोऽरिति वात्य चप्राणायामं वा स ॥ शिरः स्नानोमिति वाविलिख्य वा सपरा॥ राम
॥कातीयानां मे तत्स्नात्वा सूर्याभिमुखत्वेनेव प्रवाहाभिमुखत्वात्त्वां षामिति कर्क॥ शिरसा नित्यंस्नाने नाशि २१

र स्कोपि प्राणायामोऽस्तीति गंगे पन इति हरिहरः॥ अथ मध्याह्नस्नाने विशेषः॥ कूर्मीपध्यै ते वासनौ पारस्थाय मर्द
रस्का रोप्रक्षाल्याचम्य त्रिराय स्यात्तत्पुष्पाणि पवुभिन्त्रा णाय ऊर्ध्व प्राङ्मुखो ध्वा दुःस्वपमुखी च्छन्तु दपं मुदस्य
हकारोप्रक्षाल्याचम्य त्रिरायम्यात्तत्पुष्पाणि पवुभिन्त्रा ...
४सु
र श्मिलीकृत्य न मंकृत्वा प विशेद्गर्भेषु र भि पाणि स्वाध्याये वयथाशक्त्या दारारभ्य वेदं एकक रहाल नं च पु
अर्घ्यनानंतरं क्रियमाणा संध्या वंदनाः॥ प्रातर्यामात्रागाचमनमपीति हरिहरः॥ ऊर्ध्वं सूर्याभिमुखे प्रक्षेप
णाचव्याहृति पूर्विकया गायत्र्या तत्पिसरवशिवसंकल्पमंत्रायज्ञागत इति षट्मंडलब्रह्मलोकीरितन्मंडलंत
पती स्यादात तः स्वधिपंब्रह्माणं पूर्वविष्णु रुद्रं प्रजापतिं देवान्छंदांसि वेदान्रषीसुराणाचार्यान्गांधर्वान्नितरा
७व
वार्यान्संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान्यक्षान्रक्षांसि
पिशाचान्सुपर्णान्भूतानि पशून्वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामित्योंकारपूर्वं तर्पयेत्ततो
नीवीतीमनुष्यान्सनकं चैव सनंदनं तृतीयं च सनातनं कपिलं चासुरिं चैव वोढुं पंचशिखं तथा ततो
पसव्यं तिलमिश्रं कव्यवालं नलं सोमं यममर्यमणम् अग्निष्वात्तान् सोमपान् बर्हिषदो यमांश्चैके आ
केचिद् स्पति लेभि ... घाञ्जलीन दीन पाव ... जीवहतं पापं तद्धारागाद्विनश्यति जीवपितृको व्य

श्री १

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अ॰ म॰ तानसंश्रेत्तरः उदीरताम गिरसः आयंतु नऊर्जं पितृभ्यो मेघे हमधु वाता इति त्वं चतपस्त्र सिंचेत् प्रघ्नमिति च त्रिः नमोवः
२२ पितुक्ता मातामहेभ्यो चैवं गुरुशिष्य स्त्रिक तातिबांधवानां अतपितादेहादु ल्लोरपिवति अत्रयद्यपि त्रलाद्विती ३ याः
पातेषु न पंथामीति वाक्य दोषो युक्तस्तथापि अं तेला तृप्यतामिसेवानुषक्तं तेते न त्रेला प्रथमातत्त यो त्वा
यो: ॐ अलात्तृप्यतामिसेकानवशातिबासानिसा व मवमितिसंव स्वरविशेषणाः एवमेव सनकादिस
प्तसु कथ्यवा ह्याासाव जन्मरले केचेदेवतेतिकर्कहरिहराः स्वता दयमिस्योपमादिषु चतुर्थ्यासुपमाय गोम तदि
नमस्तर्पयामी स्यादि प्रयोग इति हरिहरः अस्मात्पित्रादीस्त्रीन् स्तरोम तपितकेंद्रारतामिति षण्मंत्रान् मधुवाता टक्षई
इति त्वं चतपलंजलींस्त्रिपितृतृप्यध्वमिति च प्रत्येकमुक्त्वा निपेत् ॥ नमोवः पितरइत्यादीन्यां मंत्रानुक्त्वा त४
तरं मातामहादीस्तर्पयेत् । वासोनिष्पीडनमपस्त्राल वेष्टवरो द्साविन्न मैत्रा वहुरोस्तं त्रिर्गैरर्वपेत ।
अरुष्न ८ हु ८ सरस्सुपस्थापसर्वं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य दिशश्वरेवताश्चोपविश्यपद्मस्यामि पथिव्यो
षधिर्वाग्वानस्पतिविष्णुम ः रुद्रयोपावतये वरुणाय नमः इति सर्वत्र संवर्वे सेति सुखं विमर्षे देवा गा एम
तुविदइतिविसर्जयेत् । एषस्नानविधिरेति । अथ गोरास्त्रानाति ॥ हेमनुः ॥ असामर्थ्या द्वरिरस्य कालस्य २२

जमायपे जपात्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिःश्रोनकादिभिः एतिचतुर्विंशतिमते । आग्नेयं भस्मनास्नानमवगास्यं च वा
रुणं आयोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं रजसागवां पत्तुसातपवर्षं हितस्नानं दिव्यमुच्यते स्नानान्येतानि चापत्सुस्या
रुरं । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं रज सागवां पत्तुसात पवर्षं हितस्नानं दिव्यमुच्यते स्नानान्येतानि चापत्सुस्या
धितस्यैकं विनेति प्रयोगपारिजाते । आपोहिष्ठादिभिर्मंत्रैः मरालंभ्भुस्तक पार्थिवं आग्नेयं भस्मनास्नानं वा
यव्यं गोरजः स्मृतं तापतुसातपवर्षैरास्नानं तद्दिव्यमुच्यते अवगाह्योरुणं तत्स्यान्मानसं विष्णुचिंतनं चतुर्वि वां५
शतिमते । अशक्तावशिरस्कं यस्नानं मंत्रविधानतः आर्द्रेणावाससामांगमार्जनं कापिलं स्मृतं । अथ सारस्वतं
विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं विदुः विद्वत्सरस्वतीपुत्रैः सीत्यादि वचः । अथ गायत्रं ॥ गायत्र्यासुजलमादा
य दशकृत्वोभिमंत्र्य चाशिरस्नांगानि सर्वाणि प्रोक्षयेत्तेन वारिणा । स्नानं गायत्रकं नाम सर्वपाप प्रणाशनं ।
अशक्तानां तु जंतूनां गुरोः पादोदकं शुभं ॥ तथा विप्रपादाद्भ्युपादस्तु लस्याः संस्पृतं जलं प्रोक्षणात्स्ना
नमाप्नोति स्नानस्नानं विशिष्यते । चतुर्थं तु महाकार्यंगलवक्रमगंधरांधायीतमनसादि स्नुस्नानं मा
न समीरितं । एतेस्कस्नानानुकल्पेजपसंध्या चन्द्रनवेदाध्ययने षेवाधिकारो न स्नादु देवपूजादौ । प्रातःस्नात
मशक्तस्तुरोगाधैर्कौ भयाद्वा पर्ववस्त्रं परिसज्य गोरास्नानेन शुध्यति । सच कर्मस्वनर्हः स्याद्धा देवार्च
नादिषु जपेसंध्यां तथा चैहासोधीयीतपथाविधी स्याचार्यस्मृतेः ॥ इति स्नानविधिः ॥ अथ तिलक ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अ॰ प्र॰
२३ ब्रह्मपुराणे॥ पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः। सिंधुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिताः। मृद एतास्तु संपाद्या वर्ज
येत्त्वन्यमृत्तिकाः। द्वारवत्युद्भवा गोपीचंदनादूर्ध्वपुंड्रकं। कारयेन्नित्यं नित्यं हि पापं हंति दिने दिने। जाह्नवीतीरसंभूतां
मृदं मूर्ध्ना बिभर्त्ति यः। बिभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलं। श्यामं शांतिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत्। श्री
करं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते। अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत्। अनामिकान्नदा नित्यं मुक्ति
दा च प्रदेशिनी। एतैरंगुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत्। तिलकं ... त्रिचंद्रकाय॥ ... ललाटे के
शवं विद्यान्नारायणमथोदरे। माधवं हृदि विन्यस्य गोविंदं कंठकूपके। उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधी
यते। तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु विन्यसेन्मधुसूदनं। त्रिविक्रमं कर्णदेशे वामे कुक्षौ तु वामनं। श्रीधरं बाहुके वामे हृ
षीकेशं तु कर्णके। पृष्ठदेशे पद्मनाभं ककुद्दामोदरं स्मरेत्। द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्द्धनि। संकर्षणादि
भिः क्लेशेषु लेखे च केशवादिभिरीरिति॥ शौनकः॥ ऊर्ध्वपुंड्रं शिवं स्पष्टं ... कुर्युश्च बुधाः॥ मृद्धि मलेन
मंत्रेणाशेषद्वादशनामभिः। स्थानेषु बुद्धिजः कुर्यान्नमोंतैः प्रणवेन च। इति॥ स्थानविशेषेणाकारविशेषः तम
स्मर्यते। निटिले दुवच्चैव दंडवत्कर्णपल्लवे। हृदये कमलाकारं उदरे दीपवच्छिखं। वेणुपत्रसमाकारं बाहु २३

मध्ये समालिखेत्तु॥ अथः पृष्ठे स्कंधदेशे लिखेत्तु वरकलाकृति। निटिले भाले दशांगुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्य
ते। नवांगुलं मध्यमं स्यादष्टांगुलमतः परं। सप्त षट् पंच मितं पुंड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतं। चतुस्त्रिद्व्यंगुलैः पुं २२
ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत्। ऊर्ध्वपुंड्रमृजुं सौम्यं कनिष्ठांगुलिवत्स्मृतं। नासादिकेशपर्यंतं भ्रूमध्यान्तं धरिष्यति॥ स
स्नातः प्रभक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुंड्रं विना तु तत्। यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेदिति॥ प्रयोगपा
रिजाते संग्रहे। ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं वा नाभ्यस्य प्रधारयेत्। मरणे यस्य मुखे तन्मध्ये यमयाहं ... पापाहरिरिति॥
तत्रैव स्थापयेत्॥ शंखचक्राद्यंकनं च तुलसीदलमंजरी। यः कुर्यात्प्रियतं भक्त्या स याति परमां गति
। नाम्नैव नमस्कुर्यान्नान्यदेवं निरीक्षयेत्। चक्रांकितः सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः पापहारिणेति शंखादि चासि वे
दिकमार्गेऽष्टपरा॥ शिवकेशवयोः ... पद्मकमलादिकांद्विजः। न धारयेन्मतिमान्वैदिके वर्त्मनि स्थि २५
तः स्मार्त्तलायनोक्ते...॥ मरीचिः॥ ... चैव भस्मतोयं चतुर्थकं। शम्भ्वायथाकालं ऊर्ध्वपुंड्रं भवेत्त्वरा
इ॰२ ... पुंड्रं ... कुर्याद् ... गंधेन सर्वपापापनुत्तये। जलेन तिलकं कुर्यात् ...
लान्तः कर्मसिद्धये इति॥ संग्रहे॥ नक्तं ... ऊर्ध्वं भस्मनेति श्री ... भस्मनो ध्वं पुंड्रं स्याद्वि
हितप्रतिषिद्धत्वाह्निकत्वाः सच ... तो व्यवस्थितः इति ...॥ कात्यायनः॥ श्राद्धे यज्ञे तपे हो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ॰ म॰ २४

नैवम्भवेत्सुराचैनो यत्तत्रिपुण्ड्रं पुरातनम् । सुजयति मानवः ॥ विष्णुसुरोगोसु संशौचं तपो होमस्तीर्थं देवादि पूजनं ॥ तस्यव्य
र्थमिदं सर्वं यः त्रिपुण्ड्रं न धारयेदिति ॥ भस्मधारणप्रदेशाः स्कन्दे रत्नावल्यां ॥ ललाटे हृदये नाभौ गलांसेबाहु संधिषु ॥
पृष्ठदेशे शिरस्येवं स्थानेष्वेतेषु धारयेत् ॥ भस्मधारणमंत्रानाह पुलस्त्यः ॥ अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः शुद्धं भस्माभिमं
त्र्य ॥ ... शिवमंत्रेण प्रणवेन वा करोति शिवमंत्रेण पूजि
त्रितं शिवमंत्रेण तद्रूपं मंत्रेणाथ ... अघोरेण मंत्रेण यः करोति त्रिपुण्ड्रकं । विष्णोः परम
पुण्ड्रं द्विजोत्तम ॥ ... सोऽपि शिवलोके महीयते ॥ अघोरेण मंत्रेण यः करोति त्रिपुण्ड्रकं ... [illegible] ... वा प्रोक्तिा
वाप्नोति नान्यथा ... ति सोऽहं ... प्रणवेन न संशय इति ॥ अग्निरित्यादिमंत्रास्त्वाथर्वणस्य पिप्पलाद
पत्रामुनिसत्तमा प्राप्नोति ब्रह्मणोऽत्यं प्रणवेन न संशय इति । भस्म । वायुरिति भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमि
ति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षूंषि भस्मानि ॥ अग्निरितिभस्म ... ति भस्म ॥ प्रयोग पारिजाते धार्यं भस्म त्रिपुण्ड्रं तु गृहीणा जलसंयुतं
ति
का ३ सार्वलम वैस्त्रीणां यतीनां जलवर्जितं । वानप्रस्थस्य कन्यानां दीक्षाहीन नरस्य तथा । मध्याह्नात्प्रागजले
च केपरतो जलवर्जितं । मध्यांगुलित्रयेणैव स्वदक्षिणकरस्य तु । त्रिपुण्ड्रं धारयेद्द्विजः सर्वकल्मषनाशनमि
ति ॥ रत्नावल्यां ॥ मध्यमानामिकांगुष्ठैरनुलोमविलोमतः । अतिस्वल्पम नाग्रुष्यमतिदीर्घं तपः क्ष राम २४

पानेत्रयुग्मप्रमाणेन त्रिपुण्ड्रं धारयेद्द्विजः । षडंगुलप्रमाणेन ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रकं । क्षत्रियाणां चतुरंगुल्यं वैश्यानां द्व्यंगुलं तथा ॥
शूद्राणामथ सर्वेषां एकांगुल्यं त्रिपुण्ड्रकं मितं ॥ तत्रैव त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वान् मनसापि न लंघयेत् । स्कन्दे विधीय
तेपस्मात् तस्मात् पतितो भवेत् । त्रिपुण्ड्रं न विना येन विप्रेण परनुष्ठितं न तेध्यानेन न तत्र ... न त्रानं जपो न सं
ग्रहे ॥ पंभस्मधारणं दृष्ट्वा वा चाण्डं क्षमानवा तेषां ... संभवति नुमे या विपक्षिते तति ॥ इतितिलकधार
णं ॥ अथ संध्यावृत्तं ॥ तस्य च नित्यतामाह मरीचिः । संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासिता । जीवमानो
भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते इति ॥ उचितसंपादनेन कर्मांगतामाह दक्षः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः
सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेदिति ॥ अंगता च प्रातः संध्याया एवेति केचित् युक्तं तु वेनो च
न स्वाप्नुतत्तत् संध्याकालोत्तरभावित त्तकर्मांगता संध्यात्रयस्यापि अविशेषात् ॥ ... [illegible] ...
[illegible] ... संध्याकालोत्तरमावि ... [illegible] ...
र ॥ अत्रिः ॥ संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदेति ॥ अत्र संध्यापदं संध्यासु कर्तव्यत्वात् संधिरूपकाल
प्राप्तत्वात्तत्र विहितत्वादधर्मविशिष्टकर्मिनामधेयं मासादिवत् । तच्च कर्मोपासनारूपं ध्यानं तदेव प्रधानं संध्यामुपा
सते ये तु सततं संशितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनमिति फलसंबंधात् ॥ अतः रा

आ॰म॰ र्जनाद्दिरोगेर्घसामर्थ्यान्सूर्योपासनमात्रप्रधानमकारीतिभारते॥ तेनैवमहराजर्षिशितारणामर्द्धनिसंध्यागतेसह
२५ स्नाप्सुमादित्यमुपतस्थिरइति॥ तैत्तिरीयेऽप्युद्यंतमस्तंयंतमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणो विद्वान्सकलंभद्रमश्नुतेसा
वादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेदेति कुर्वन् गायत्रीजपादि इत्यर्थः॥ एवं फलाद्ब्रह्मैव सन्नादित्यात्मनाऽन्त्य
वा दित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति॥ व्यासः॥ संध्येति सूर्यगब्रह्म संधानादविभागतः॥ ब्रह्मध्येय
वताप्राप्तेनेनध्यानेन ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः॥ व्यासः॥ संध्येति सूर्ययोर्ब्रह्म संधानादविभागतः॥ ब्रह्माद्यैः स
कलैर्भक्तैः स्तवंतेस चिदात्मनः तस्यदासोहमस्मीति सोहमस्मीतिवा मतिः॥ भवेदुपासकस्येति सैव वहुविधो
विहुः॥ आदित्यस्यैवकालभेदेन नामान्याहस एव॥ गायत्रीनाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने॥ सरस्वती च सा
पाह्ने सैव संध्या त्रिषु स्मृतेति॥ संधिकालोपास्यत्वात्संध्येति माधवः॥ सम्यग्ध्येयत्वात्संध्येति नृसिंहः॥ अथ
थाध्येयः सर्वएव स्वरूपं तेरदृशितः॥ गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका सरस्वतीतथाकृष्णा उपास्या
वर्णभेदत इति॥ तत्रैवा गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी॥ सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतइ राम
ति॥ व्यासः॥ नभिन्नांप्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह॥ सोहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचिदिति॥
प्रतिग्रहान्नदोषात्तु पातकादुपपातकात्॥ गायत्री प्रोच्यते यस्मा[illegible]पंतत्रायते ततः॥ सवितृद्योतनात्सैव २५

सावित्री परिकीर्तिता॥ जगतः प्रसवित्रीवा वाग्रूपत्वात्सरस्वतीत्यादौ गायत्र्यादि एव मंत्रे प्रयोगस्तत्प्रतिपाद्यादित्येन
सहाभेदेषवाराद्धिति नृसिंहः॥ स्मृत्यंतरे॥ गायत्री चिंतयेद्यस्तु हृत्पद्मे समुपस्थितां॥ धर्माधर्मविनिर्मुक्तः स याति परमांगति
मिति॥ इति संध्यास्वरूपं॥ अथ तत्कालः॥ धर्मसारे॥ उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका॥ अधमा सूर्यसहि
तेति॥ इति संध्यास्वरूपं॥ अथतत्कालः॥ धर्मसारे॥ उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका कनिष्ठा तारकोपेता सायं संध्या त्रिधामतेति॥
ता प्रातः संध्या त्रिधा मता॥ उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्ततारका कनिष्ठा तारकोपेता सायंसंध्यात्रिधा मतेति॥
आत्रिस्मृतौ॥ संध्याकालः प्रभुरस्या द्विपूर्वस्य द्विमुहूर्तकः॥ रात्रिपश्चार्द्धस्यान्त्यः द्वादशः स्याद्विशेषतः॥ नेषु वास्तमिते
तेषां विशयादी नाम पंचमस्ति॥ दक्षः॥ एवं तयामनाडीद्वे संध्याकालो यमुच्यते॥ दर्शनात्प्रविरेरवी या स्तं दृश्यो
सुनिभिः स्मृतः॥ अध्यर्द्धयामाद्रासायं संध्या माध्याह्निकी ष्यतइति॥ इति संध्याकाल४॥ अथ देशः॥ व्यासः॥
गृहे त्वेकगुणा संध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता॥ शतसाहस्रिका नद्या मनंता विष्णुसंनिधौ॥ बहिः संध्या दशगुणा
गर्त्तप्रस्रवणेषु च॥ त्या तीर्थे शतगुणा सिद्धं तान्द्भवी जले॥ शातातपः॥ अनन्तं [illegible]घगंधे च दिवा मैयु
नमिक्वा पुनाति वृषलस्यान्नं वहिः संध्याप्युपासितेति॥ विहरणलोपप्रसंगेन बहिर्गमने अवकाशा
भावे त्वाहात्रिः॥ संध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा॥ उभे संध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैस्तु गृहेष्व
रेति॥ अथ प्रयोगः॥ शौनकः॥ प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेंद्रियः॥ अथ संध्यामुपासीत इ

आ॰ म॰ २६ तिसंकल्प्यमार्जयेत्॥ तिसृभिर्मार्जनं कुर्यादापो हीति कुशोदकैः। पादे पादे क्षिपेन्मूर्ध्नि प्रतिप्रणवसंयुतं॥ स एवा
नासिकामंगुलीभिश्च तर्जनीमध्यमा इतोद्दिशेन समाकृष्य सव्येन तु विसर्जयेत्। प्रणवं व्याहृतीः सप्त गाय
त्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते॥ शनैर्नासापुटेनापुनः स्त्रेणैव तु वेगतः। न कंपयेच्छ
रीरं तु स योगी परमो मत इति॥ अविधाने॥ नवप्रणवयुक्तेन आपो हिष्ठादृचेन तु। संवत्सरकृतं पापं मार्जना
त्क्षिनश्यति। आश्वलायनेप्रतिपादमोंकारो प्रणवे सति नवप्रणवा ब्राह्मणाः प्रस्ताव्या हा॥ प्रयोगपारिजाते॥ आपो हिष्ठे
ति भिः पादैः शिरस्यंसे च विप्रुषः। यस्य क्षयाय ऐस धस्तात् क्षिपेद्वाग्निपरिषेचयेदिति। स एव धारायुतेन तो येन दि६
संध्योपास्तिर्विगर्हिता। कथं तर्हि सत आह॥ नद्यां तीर्थे ह्रदे वापि भाजने मृन्मये पि वा। औदुंबरे स्वसौवर्णे
राजते दारुसंभवे। कृत्वा तु वामहस्ते वा संध्योपास्तिं समाचरेदिति॥ औदुंबरं ताम्रं। कृत्वेति जलमिति शेषः
पि॰ ३ पात्राभावे वामहस्ते न तु पात्रं लब्ध्वा वामहस्ते जलं कृत्वापि तु संध्यामुपासते। सा संध्या वृषली ज्ञेया असु
रास्तैस्तु तर्पिता इति स्मृतेः। गृह्यपरिशिष्टे अथाचमनोदकमादाय सूर्यश्चेति पिबेत्। सूर्यश्च मामन्युश्च
मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः। पापेभ्यो रक्षंतां। यद्रात्र्यापापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां। पद्भ्यामुदरेण रा॰ म॰
शिश्ना रात्रिस्तदवलुंपतु। यत्किंच दुरितं मयि। इदमहं माममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहेति मंत्रा २६

च२

चमनं॥ अथ मध्याह्ने॥ आपः पुनंत्विति मंत्राचमनं॥ आपः पुनंतु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु मां पुनंतु ब्रह्म
णस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु मां। यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम। सर्वं पुनंतु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहे
ति वा। सायं विशेषः। सूर्यश्चेति मंत्रस्य स्थाने अग्निश्च मा पाप्मा हस स्वस्त्योतिषीति वा नेदृश्यादिति॥ भगवा
नाह॥ सूर्यश्चेत्यनुवाकेन प्रातःकाले पिबेदपः। अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिबेदपः। आपः पुनंतु मनु ५
मध्याह्ने मंत्राचमनमाचरेदिति। सूर्यश्चेति मंत्रस्य याज्ञवल्क्योपनिषदृषिः सूर्यश्च मन्युपतयो रात्रयश्च दे
वता गायत्री यन्ति सिद्धरजः श्छंदांसि सर्वे तानि संता गायत्री दुरितं मयीसंतापंक्तिः पंचपदा पंक्तिरिति श्रुतेः। अस्या
ह संतादशाक्षरपादद्वयोपेता विराड्दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः। प्रकृतिश्छंद इति मदनः॥ आपः पुनंत्विस्यस्य या
ज्ञवल्क्योपनिषदृषिः। यतो वा आपः पृथिवी ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म देवताः अष्टी छंदः आचमने विनि॰ इति मंत्रा
चमनं॥ अथ द्वितीयमार्जनं॥ कात्यायनः। प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री च तृतीयका। अब्दैवतात्रचश्चै दे॰
व चतुर्थमिति मार्जनं॥ भगवान्॥ प्रणवेन व्याहृतिभिः गायत्र्या प्रणवाद्यया। आपो हिष्ठेति सूक्तेन मार्जनं
नि ३ त्वहि च तुर्थकं॥ प्रजापतिः॥ आगते मार्जनं कुर्यात्साहसेन वा समाहितः। अर्द्धचेनैव वा कुर्यात् द्रुपदाना
म्नमीदृशं॥ अथ पापनिरसनं॥ भगवान्॥ उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते। निश्वासं नासिका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰ म॰ त्रेनुपाप्मानं पुरुषं मलरेतस्मन्नेवेति स्वं वापि द्रुपदं वा जपेद्वे। दत्तनासापुटेनैव पा नम घसारयेत्॥ तत्र लेना
२७ वलोकाथ वाम भागे क्षितौ क्षिपेत्॥ द्रुपदा चवात्तस नेयके। द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिवाप्तं तपवि
त्रेणेवाज्यमापः शुंधंतु मैनस इति। कात्यायनः॥ करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च। जपेदनियतासु वी
त्रिः सकृद्वाघमर्षणमिति॥ आसन्न्यनिरुध्य कल्पः शक्ताः शक्तविषयः। एतत्परिशिष्टे॥ तदुदकमवीक्ष्य
माणो वामतो भुवि तीव्रपातेन क्षिपेत्। तं पाप्मानं वज्रहस्तहतं सहस्रधा दलितं भावयेदिति॥ स्मृत्यन्तरे॥
ब्रह्महत्या शिरस्कं च स्वर्णस्तेय भुजद्वयं सुरापान हृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयं तत्संयोग पदद्वंद्वं अंगप्र दं६
संगपातकं उपपातक रोमाणं रक्तश्मश्रु विलोचनं। खड्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिंतयेदिति॥ इ
ति पापपुरुष निरसनं॥ अथार्घ्यदानं तच्चांगं न प्रधानं फलसंबंधाभावात्॥ गृह्यपरिशिष्टे॥ अथाचम्य द
र्भपाणिः सूर्याभिमुखोंजलिमुद्धृत्य दिसाभिमुखं स्थित्वा प्रणवव्याहृतियुतया सावित्र्याभिमंत्रितं त्रिरूर्ध्वं क्षिपेत्
दि३ रेनार्घनिवेदनं। असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परिषिच्यापउपस्पृशेदिति॥ मध्याह्ने विशेषस्तत्रैव॥
अथाकृष्णीयया हंसवत्या वाचि सकृदर्घ्यमुत्क्षिपेदिति॥ आश्वलायनः॥ न तत्तिष्ठन् जले गृह्यं प्राङ्मु दुराम
खोंजलिनास्मरेत् स्थानादे सुस्थितं तेन तः स्फाटिकं ज्योतिषा समं॥ उत्तीर्य तत्र संप्रांतर्दृशिरोऽनर्धं २७

लिं व्याहृत्यादित्यपेन्मंत्रं स्मरन् तं वारितो रवेः। मंदेहानां सुष्यत क्रूरा त्रिक्षिपेत्तेषु थां जलीन्। षोडशाक्षरमंत्रेण पुनराकृष्य
सलवः॥ पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजो मंत्रं बसं स्मरन्। एवं त्रिवारमावृत्य ध्यातान सुरान्हत्वा। मंत्रेणाकृष्य त
त्तेजः स्थानाद्विस्थापयेत्स्मरन्॥ पूर्ववद्वाम मार्गेण स्मरन्नासं स्थाप्य चात्मनि। प्रदक्षिणं समावर्त्य जलं ग
ह्या च मंत्रतः इति। स्थानादावाधारमंडपे स्थितं ज्योतिर्नासापुटेन आधारमंडपादंतां जलिमागतं म
हं५ दिहात्यगादासनाशायतोयेन संक्षिप्य गायत्री शिरसा नासावामरंध्रेण पुनराधारमंडपे स्थापयामीति
सर्वत्र सर्वार्थः॥ षोडशाक्षरमंत्रमाह व्यासः॥ षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्याश्च शिरः स्मृतं। ॐ आपो ज्योति
रित्येष मंत्रो वै तैत्तिरीयकेति॥ संग्रहे॥ मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत्। तर्जन्यंगुष्ठयोगेन राक्ष
सी मुद्रिका स्मृता। राक्षसी मुद्रिकार्घेण तत्तोयं रुधिरं भवेत्। जले घर्मार्घ्यप्रदानं च जलाभावे सुविस्थले
संप्रोक्ष्य वारिणा सम्यक् ततोर्घ्यं तु प्रदापयेदिति॥ अथ गायत्री जपः॥ आश्वलायनः॥ उपक्रान्तासीत सावित्री
प्रत्यगातारकोदयात् संध्या प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात्। सायं प्रत्यङ्मुख आसीनः आ नक्षत्रोद
पं जपेत्। प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नासूर्योदयमिसर्थः। गृह्यपरिशिष्टे॥ अपि चोदितादर्भोपविष्टः दर्भान्संस्ती
पदनपाणिर्जाते। व्यासः॥ कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमंत्रितम्॥ आदित्याभिमु
खस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत्॥ ६

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री.म.
२८

सूर्याहुतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वा आत्मानं आहुतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषिर्देवतं छंदस्तु स्मरस्य षडंगन्यासं मंत्रे
षंत्यागामात्मनि न्यस्य त्मानं तद्रूपं भावयेत्तद्ध्यानं सवितुर्हृदयाय नमः इति हृदये। वरेण्यं शिरसे स्वाहेति शिरसि भर्गो
देवस्य शिखायै वषडिति शिखायां। धीमहि कवचाय हुमिति उरसि धियो यो नः इति नेत्रत्रयाय वौषडिति नेत्रललाटे सुप्र
स्याय प्रचोदयात् अस्त्राय फडिति करतले अंगुष्ठाद्यासु दशसु न्यसेत् यां गन्धमाल्यवमल्पकेन कृतिसहि विधिर वै
दिके इस यमंत्रे देवतां ध्यात्वा आगच्छ वरदे देवी सावाहयति षन्नदेन्द्रत्रेष्ठा मंडलदर्शनात्मत्रार्थमनुसंध्यानः
प्राणायामा इति षडंगिका सावित्रीं जपेदिति। भगवान्॥ सायं प्रातर्मध्याह्ने सावित्री वा जपतो जपेत्। सहस्रपरमां देवी
शतमध्यां दशावरां गायत्री संस्मरेद्धीमान् दिवा सूर्यमंडलेभवसंतोषरां रोचं मौनं मंत्रार्थचिंतनं। अव्य
ग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः इति व्यासः॥ अष्टोत्तरशतं नित्यं अष्टाविंशतिमेव वा। विधिना दशकं वापि
त्रिकालेषु जपेद्धुधः इति। जपे आसनान्याह सत्यः केवलं केवलं चैव अजिनं पद्ममेव वा। रक्तं तालपत्रं वा आ
सनं परिकल्पयेत्॥ कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि। वंशाजिने व्याधिनाशः केवले दुःखमोचनं॥
अभिचारे नीलवर्णं रक्तं वश्यादिकर्मणि। शांतिके केवलः प्रोक्तः सर्वेषु चित्रकंबल इति। वंशासनं प्रासादवमृगीग्रा
ग्रीवाउपस्थितिः सर्वा॥ वंशासने तु दारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसंभवः। धरण्यां दुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यं छिद्र राम २८

पवि२ ८१

दारुजे तृणे धनयशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रममिति। उपवेशनमंत्र उक्तो गायत्रीकल्पे। पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता
त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनमिति। अस्यार्थन्यासः॥ पृथिव्यामेरुपृष्ठ ऋषिः सुतलं छंदः कूर्मो
देवता सुतलं नियोगः इतो नस्य विनियोगः प्रकीर्तित इति। विश्वामित्रः उत्तममानसं जपं प्रोक्तं उपांशु मध्यमं विदुः। अ
धमं वाचिकं प्राहुः सर्वमंत्रेषु वेदिताः। इति। हृदमनुः॥ वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत्। तस्य तत्सफलं जप्यं त
द्विना मफलं स्मृतमिति। गोनमः। गच्छन्तिष्ठन् वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः। अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निःफलं भवेदिति
॥ बोधायन॥ नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत्। हारीतः। पुत्रजीवैः शतकैर्मालां तथैवांगुलिपर्वभिः। शंखस्फाटिकरुद्राक्ष
मणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकं स्फटिके दशसाहस्रं मौक्तिके लक्षमुच्यते पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते
कुशग्रंथ्या रुद्राक्षैरनंतफलमुच्यत इति। प्रजापतिः। अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपंचाशिकां तथा। सप्तविंशतिकां
वापि ततो नैवाधिका मता॥ गोभिलः। आयात्वित्यनुवाकस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः। अनुष्टुभं भवेच्छंदो वायुर्दे २५४
वतास्मृता। आवाहने तु गायत्र्या विनियोगः प्रकीर्तितः॥ व्यासो वि॥ आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीं
आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे सन्निधौ भव। गायंतं त्रायसे यस्माद्गायत्री तेन सा स्मृता इति॥ सप्तव्याहृतीनां दे
वतानां घार [illegible] राशा। अग्निर्वायुः सूर्यश्च बृहस्पतिर्वरुण एव च। इंद्रश्च विश्वेदेवाश्च देवता समु
पा१ ८१
(१ आवाहने तु गायत्र्या विनियोगः प्रकीर्तितः) व्यासोपि (आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीं आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे सन्निधौ भव गायंतं त्रायसे यस्मा
२। गायत्री तेन सा स्मृता इति सप्तव्याहृतीनां देवता)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ.मं. दीक्षिताः गायत्र्युपस्थानं दुघृह्रतीयद्विरेवत्वा त्रिष्टुप्तु जगती चैव छन्दांसि तान्यनुक्रमात् । भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रि
२९ स्तथैव च । विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठश्च ऋषयः क्रमादिति । अथोपस्थानं । तस्य परिशिष्टे । जातवेदसे सुनवाम सो
मं तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये इत्युपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः साधिपाश्चाथ संध्याये सावित्र्यै गाय
त्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य उत्तमे शिखरे देवीं भूम्यां पर्वतमूर्धनि ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ
देवि यथासुखमिति संध्यां विसर्जयेत् । अभिवादयेत् ततः । अन्ये त्रिरुच्चार्य प्रदक्षिणां परिक्रामन् मासस
दिति नमो नम इति नमस्कुर्यादिति सुपसंगत्य
लोकालोकपर्वताय पिसं तिष्ठा लगा देवास्ते निसं ... विशेषस्तत्रैव उद्यदुरु रश्मिभिरुच्चस्तं जातवेदसे
गुरुत्वं ... एवं सायमिति । मध्याह्नसंध्यायां विशेषस्तत्रैव उद्यदुरु ... जातवेदस
चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्यामादित्यमुपस्थाय जपमासीनोऽयं पञ्चकालं कुर्यादिति संध्या विधिर्मीमांस्यात इ
तोऽदेवा ... दिवानक्तं तत्र विशेषं स्मर्यते । रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवा कृत्यानि कारयेत् । अत्र वगा
ह ब्रह्मयज्ञं सोऽरजप्यं च वर्जयेत् । इति । सायंप्रातः । मित्रस्य चर्षणीधृतो ... प्रातःकाले विशेषतः इति । अ राम
ग्यलायनसूत्रे तु । अग्निमीळे पुरोहितं ... अग्निं त्रिर्गायत्रे ... मित्रस्य चर्षणीधृ २९
तः इत्यादिभिः । इत्यर्थः । माधवीयेन राघवाः । वारुणीभिरग्ना दिशमुपस्थाय प्रदक्षिणामिति । भरद्वाजः । स्
त इत्यादिभिरित्यर्थः । माधवीये नारायणः । वारुणीभिरग्न्या दित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणामिति । भरद्वाजः । स

कालयोरुपस्थाने विशेषमाह भगवान् नमो ब्रह्मण इत्येतां त्रि
रुक्त्वा प्रादिशो नमेत् इममेव रुणतत्त्वेति सायंकाले विशेषतः २

नन्वेवं हीति गायत्र्याः त्रिदशवारं जपात् आपन्नश्चाशुचिः काले तिष्ठन्नपि जपेद् दशोत्या
श्वलायनोक्तेः आपन्नः आर्त्तः १

१म तके स्तके वापि प्राणायामैर्मन्त्रकं । तथा मार्जनमन्त्रांश्च मनसोच्चार्य मार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेद
येत् । मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं तु कुस्त्रः । आसुविराशौचान्ते ... गानेरेष सामस्येपि अर्घप्रक्षेप आवश्यकं
जलाभावे महामार्गे वंधने वा ... वषि ... संध्योः कालेऽजसा चाद्य मुत्सृजेदिति अग्नित्रिस्तनेः अश्रु
चोऽश्मा शो वेरस्पर्थः । अग्निरग्नेस्स्पार्थः मा इति मां नस्युः क्रोधस्थानमाधिनी देवते सोपनिषदा मन्युपतयो
जितक्रोधाः अग्न्याद्याम एवं नाम सन्वयः हि स्वाशिष्ठेन सुपांसुलुगिति डादेशः इदं पापं तत्कारसांन्वा हका
इत्यर्थः तयो नौ मोच्यं हे तौ आत्मा ज्योतिषि परब्रह्मणि जुहोमि तदर्थमिदं तोयं स्वाहा मदीयज्ञावराग्नो
हुतम [illegible] पृथिवी पूकुरीरं पृथिवी सा राप कातास
[illegible] ... एवं ... सविता आपः पुनन्तु ... आपः पृथिवी पूता ४
चात्मानं पुनातु । किंच ब्रह्मणो वेदस्य पतिः परमात्मा पुनातु पुनातु । व्यत्ययेन वकुवचनं । ब्रह्मवेदः पूतम
सर्थः । सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णः । संदेव रि हस्ते तिरोषः मां पुनातु स्वाहा जाठराग्नौ हुतमस्तु प्राशनस्य हु
ति गायत्री तच्छिरसां संक्षेपतोऽर्थः कथ्यते ॐ ब्रह्म भवे ... भूरित्यादिना तिस्रः भावयति स्याप यति विश्वमिति
भुवः गुणाभावश्छान्दसः सुवः प्रतिष्ठासुवे ... तदिति स्वः । महः पूज्यं । जनजनेः तपश्चालोचने । सत्यं काले
न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ.म:
३०

यणाबाअंतसवितुर्देवस्य सर्वस्य वरेण्यं भजनीयं भर्गः संसारभर्जनात् ज्योतीरूपं धीमहि ध्यायेमयः सविता नो धियः प्रचोदया
त् प्रेरयादिति लेट् आपः व्यापकं ज्योतिश्चिद्रूपं रसः सुखं अमृतं मोक्षः ईदृग्ब्रह्मेति ॐ आगौ कुर्वीत चितयामीति
पावक॥ अथ काम्यजपाः॥ वसिष्ठः॥ तमुत्कृष्टं त्वं चैव विसंयोज्यात् यत्यंवकं यं वाश्वरं महामंत्रं जपेदनुदिनं सुधीः
। आपुराणोपमैश्वर्यं संततिं पूर्णजीवनं। संपत्समग्रं सौख्यं च लभते शिवशासनादिति॥ आचार्यः॥ वेदमेव वी
दुरात्मा: सौरैः पावमानीभिरेव चाज्यपयेदास्तु पापानि कामं अनिखिलानि भे तरामी द्वेविशेषतो घोरान्त्र लहसा
दिकानविाज्यपये लोहच राणि कामं श्वापत्ति दुर्लभात्र। शतरुद्रीजपेन चास्यवामीकयेन वामोक्त्र मनकूस
संदेहं किमन्यदधिकं ततइति॥ अग्निविधाने॥ विरोधतुकं जपन्सर्कं विमुच्येव भविष्यति॥ स्नानकाले जप्यमा
हव्यासः। ऊपदानाम गायत्री वेदस्याजपसेन यको सकृदंत जलेजपहृवा क्तसंव्यपोहतीति॥ साव्य दृवेमघ ६८
मर्षणाप्रसंगेनालिखितुसुमंतुः॥ हंसः शुचिषदित्येतामत्र्व मंतजले जपन्सर्वैः स्मात्पापात्प्रमुच्यते।
अ पि वाव्याहृतीरंतजलेजपन्सर्वैः स्मात्पापात्प्रमुच्यतेइति। गौतमः॥ अपि वा गायत्रीपच्छोर्धंशः समस्ता
मपि त्रिरंतजलेजपन्सर्वैः स्मात्पापात्प्रमुच्यते पिवापराबन्त्रिरंतजलेजपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यतइति॥ रम
अथ होमविधिः॥ ह्रूः॥ संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते इति। अग्रा कौसत्यवाह॥ कृत्तिकपुत्रो ३०

गृह्णत्येतामाग्निनेयोथ विद्यातिः॥ एतैरपिकृतं यत्स्यात तत्कृतं स्वयमेव हिति॥ विदृपतिर्जीमातना॥ आश्वलायनः॥ स्वयं प र्य
पिवा सुतःकुमार्यं तेवासी वा॥ कात्यायनः॥ असमक्षतु दंपत्योर्होतं व्यनार्त्विगादिना। द्वयोरप्यसमक्षतु भवेद्धुतम
नर्थकं॥ उभयोः संनिधौ मुख्यं। अन्यतरसंनिधावनुकल्पः॥ प्रातर्होमकालमाह मनुः उदितेनुदिते चैव समया
होम २ ध्युषितेतथेति सायंकालमाह कात्यायनः॥ यावत्सम्यङ् न भास्यंते नभस्यृक्षाणि सर्वतः॥ लोहितत्वं नयावेति
तावत्सायं तु हूयते॥ पत्नाश्वलायनः संगवांतः प्रातः प्रदोषांतः सायमिति॥ तत्कालकालपरायदत्तौ बोधायनः॥
॥ आसायंकर्मणः प्रातरा प्रातः सायकर्मणः। आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणां पार्वणांतरादिति॥ तत्कोणा प
रंपार्वणं स्थालीपाको दर्शेष्टिः पौर्णमासेष्टिश्च। पक्षहोममाह मरीचिः॥ शाहित्पमन्वेघ त्रभयाद्मिः
प्रजापतेः तथान्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते कात्यायनः॥ विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुल्लंघ्य गच्छति
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते॥ होम अस्वरस्तोक्तविधिना बोध्यः॥ भरद्वाजः॥ होमं वैतनिकं काला
स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः। स्रुतीनां वेदमूलत्वात्स्मार्त्तं केचित्सुरविदुरिति॥ याज्ञवल्क्यः कर्म स्मार्त्तं विवाहा
ग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहे दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु॥ वैतानिकाग्ना यहं पत्न्या इत्यः॥ स्मार्तीयदेग्न
र्योक्तं कर्म यदि वैवाहिकेग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि॥ पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृहीति मन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा॰ म॰
३१

कोऽन्नाहर्त्ता प्रासङ्गिको ॥ अन्यत्तु स्मार्त्तं गृहमेधमहायज्ञहोममङ्गलकार्य्यादि लौकिकाग्नौ ॥ अतएव विज्ञानेश्वरेणावि
नायकशान्तौ लौकिको ॥ गृह्यत्तं गृहशान्तौ तत्र दीपेत दीपे स्मार्त्ताग्निं लिखने मङ्गलं विनं ॥ विष्णुः ॥ चतुष्पथे धने वीजो
सु समिद्धे हुताशने ॥ विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्म्मसिद्धये ॥ योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणे च मानवः मन्दाग्नि
रामयावी च दरिद्रश्चापि जायते इति ॥ इति होमप्रकरणं ॥ अथ निसर्गज्ञानं ॥ महाभारते ॥ एकस्मिन्नथ तिस्रो वा दि
ने हानं विवर्द्धते ॥ दस्युभिर्मुषितस्येव पुत्रमाशु निरस्य च मिति ॥ तस्माद्धिमवानुसारेण वृणी फलादिकमपि प्रस
हेद्यमिति निरसि हः ॥ अथ मङ्गलस्नानं नारदः ॥ लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ॥ हिरण्यं सर्पि
रादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ मनुः ॥ आदित्यवत्कपिलासत्रीयजा भिन्नतुर्म्महोदधिः दृष्टमाचाः सुनं सेनेत तस्मा
त्यद्धे प्रदावुधः इति ॥ इत्यष्टधा विभक्तस्याह्न आद्यभागकृत्यं ॥ द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीय
ते इति ॥ चतुर्विंशतिमते वेदस्वीकरणं तद्विचारोऽभ्यसनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधेति
कौर्म्मे जपेदध्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्वै विचारयेत् ॥ अवेक्ष्य च यथाशास्त्रमाथ धर्म्मादीनि द्विजोत्तम इति ॥ दक्षः ॥ समि
त्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृत इति ॥ अथ तृतीयभागकृत्यं ॥ दक्षः ॥ तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाध
नमिति ॥ पोष्यवर्गस्वरूपमाह ॥ माता पिता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥ अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उ श्र ३१

सि॰ श्रा॰ ५९

दाहृतः ॥ पोष्यवर्गार्थं धनमिच्छेत्तु बुद्धिमान् ॥ आत्मनेप इत्यर्थं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ कुसूलकुम्भीधान्यो वा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ॥ जी
वेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः इति ॥ स्वकुटुम्बभोजनपर्य्याप्त्यादि न पर्य्याप्तधान्यस्याधारपात्रं कुसूलः ॥ षडहपर्य्याप्त
धान्याधारः कुम्भी ॥ वत्सरार्द्धसमुपात्तेन शिलं ॥ कोशोपादानमुञ्छमिति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ नरात्रः प्रतिग्रहः श्रीपात्रस्तु वृत्त्या
ख्या लब्धवर्त्तिन इति ॥ नारदः ॥ शुचीनामशुचीनां च सन्निपातो यथाम्भसां ॥ समुद्रे समतां यान्ति तथा राज्ञो धनागमः
॥ यथाग्नौ संस्थितं सर्व्वं शुद्धिमायाति काञ्चनं ॥ एवं प्रतिग्रहाः सर्व्वे शुचितां यान्ति राजनीति ॥ तत्रैकस्य प्रतिग्र
हपरः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ कुशाः शाकं पयो मत्स्याः पुष्पं गन्धा दधि क्षितिः ॥ मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि
चाश्रेयाचितं तदाहृतं स्यात्स्वं अपि दुष्कृतकर्म्मणः ॥ अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥ अथ चतुर्थभाग
कृत्यं ॥ दक्षः ॥ चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥ तिलपुष्पकुशादीन्यस्नानं चाकृत्रिमे जले ॥ पस्व
पाशिये ॥ अथ मध्याह्नेऽतीर्थे स्नानमेवस्तु पञ्चम्यां पवित्रा प्रार्थनादिति ॥ यत्तानेनोक्तविधिना स्नात्वा
ज्ञानस्मिन्नप्राग्रस्पयतनप्रतिष्ठीत्यपि तात्र्युचाद्यो सन्ध्ये तत्पूर्वाद्यतिशस्वेः ॥ प्रातः सन्ध्यां सनक्ष
त्रां मध्याह्नस्नानकर्म्मणि ॥ सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधीति ॥ स्नानकर्म्मणि क्लेतसतीतिशाखा इति स्म
ति चेद्विकार्य्या ॥ माध्याह्निकसन्ध्याप्रकारश्च पूर्व्वमेवोक्तः ॥ अथ पञ्चमहायज्ञाः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ बलिकर्म्मस्वधाहो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा॰म॰ ३२

नःस्वाध्यायादिति पितृभ्यः स्वधा भूतेभ्यो नम इत्युत्तरं विभजनम् उच्यते। अथ महामखाः॥ आश्वलायनसूत्रे॥ अथातः पञ्च महायज्ञाः स्वयं हो
मः स्वाध्यायादि तिथिसम्भूतपितृमरद्वज्ञसमनुष्याणां महामखाः॥ आश्वलायनस्योक्ता अथातः पञ्चमहायज्ञा वाचयते
ब्रह्मयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति॥ तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञो यद्बलिं करो
ति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यन्मनुष्येभ्यः स मनुष्ययज्ञ इति तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति विधी
यते भूतयज्ञो बलिभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यन्मनुष्येभ्यः स मनुष्ययज्ञ इतीति नेतोन्यत्रानहरहः कुर्वीतेति विधी ६५
यतेनिसाः। व्यासः। वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः। संस्कृतान्नेहि विविधैर्हविष्यैर्व्यञ्जनान्वितैः। इति
वैश्वदेवपदं देवभूतपितृयज्ञानां नाम।। व्यञ्जनमपि हविष्यमेवं। मन्त्रादिनैतैलादि॥ तथा च स एवानु दुग्धात्ते
पिष्टान्यत्कं तैलक्षारविवर्जितमिति। कोमं। शालाग्नौ लौकिके वापि जले भूम्यामथापि वा। वैश्वदेवस्तु ... क
र्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृत इति॥ लौकिकशाखाग्नौ पाकतो व्यर्थ प्रकल्पते। तत्र होमो देवयज्ञः। बलिर्भूतयज्ञः
। स्वधाकारः पितृयज्ञः एवं च तेनैव पितृयज्ञसिद्धेर्नित्यश्राद्धं नावश्यकं॥ अत एव देवलो नित्यश्राद्धं क
म्प यथाशक्ति तत्कालान्ताहारेण विधिनाश्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत्। निश्चितुर्वीयथान्ने मासे मासेदिने
दिनेऽपीति एवं दर्शश्राद्धमप्यशक्तो संवत्सरे सकृदेवेत्याहाश्वलायनः मासिकं पार्वणं श्राद्धं कृत्तम शक्तानो तुवा
र्षिकमिति। मासिकप्रतिमासं कर्तव्यं। पार्वणादर्शश्राद्धं। वैश्वदेवं चात्मनो नं स्यात्संस्कारार्थः॥ तानेता एम
न्यज्ञानहरहः कुर्वीतेति वचनात्। तथा सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादिति वचनाद्। एकस्य तन्त्रपले सं ३२

स्या माहां गिराः। यस्मिन्नग्नौ जुहुयात्पक्कं तस्मिन्नहोमो वि
धीयते। अत्र वैश्वदेवशब्दो देवभूतपितृयज्ञानां समुदाये ६

पोगस्तत्सत्क्रममिति न्यायात् तत्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायात्प्रतिपाकं तदावृत्तिः स्यात्संध्यावंदनादिवद्विभक्तानांप
थगनुष्ठानं चस्यादितिःवा चां। पथेकस्मिन्काले पुनःपुनरन्नपच्यते सकृदेव तत्र बलितत्रं कुर्वीत। यथेकस्मिन्काले
नरुधान्नपच्यते गृहपतिर्महानसात्देवतत्र बलितत्रं कुर्वीतेति गोभिलोक्तेः। एतच्च सायंप्रातः कार्यं। अथ सायंप्रा
तः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादिति आश्वलायनोक्तेः। उभयत्रासंभवे प्रातरेव द्विगुणं सायं सह वा कार्यं। यच्चोक्तं
तेनैव। प्रातरेव द्विगुणं सायंकुर्याद्वा सह तत्र द्विजः। सायं वाथ दिनं द्वीयात्तत्कृत्वा हानतः स्वपमितिः मनुष्य
यज्ञस्य निमित्ततः। एषाम कालातो प्रायश्चित्तमाहव्यासः॥ होमाद्यदानरहितं न भोक्तव्यं कथंचन। अविभक्ते
षु संस्पृष्टेकेनैव कृततु वा॥ पक्षमलफलैर्वापि पंचयज्ञान्समापयेत्। अकृत्वा पंचयज्ञांस्तु भुक्त्वा श्रे६
चान्द्रायणं चरेदिति॥ आश्वलायनः। वसतामेकेन विभक्तानामविभक्तानां एकस्तु चतुरो यज्ञान्कुर्याद्धापह
र्वकानु। वाम्यतो ब्रह्मयज्ञः। अविभक्ता विभक्ताश्च पृथक् पाकाद्विजातयः कुर्युः पृथक्पृथक् यज्ञान्भो
जनात्प्राग्दिने दिने। पृथग्गृह्यैकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजन्मनां। स्नातकाध्येस्वभ्युद्धात्मानं कुर्यान्नित्यकारयु
न इति॥ अत्राविभक्तानां पाके पृथग्वैश्वदेवानुष्ठानं नाद्रियंते शिष्टाः॥ प्रवीतस वीरतगोभिलवचो विरोधे
कतिपयाहताश्वलायनवचसो वाधात्। विकल्प इति केचित्। आपत्तु हरदत्तः। स्नातकम् अप्यविभक्तपक्षमित्याश्व

आ॰ म॰ ३३ त्यागेनत्याज्यः॥ताने तान हर हर कुर्वीनेतिस्मृतकेकर्मणांत्यागः संध्यादीनांविधीयत इत्यादिना बाधितानां प्र
तिप्रसवेनैवसार्थस्वावलयं तत्तु न भवतितस्यद्वाँमध्यायोपरात्मासुर्निर्षिधदेशइति स्मृत्यन्तरात्तत्रापंचयज्ञविधा
नंतु न कुर्यान्नतिजन्म नोरितिदेवलोक्तेः॥अहरहःकुर्वीतेतितुसंध्यावंदनादिवन्नित्यतामात्रबोधकं॥अतस्ए
वस्मसंतरे॥आपत्रमपि रातव्यं आकाष्ठमपितुतुष्याद्यास्वमपि अस्यपत्तं कुर्यादिति॥चतुर्विंशतो॥अलाभे
येन केनापि फलशाकादिभिः क्षिर यपयोदधिघतैर्वा पिवैश्वदेवं स्तुवेरातु॥हस्तेनान्नादिभिः कुर्यात्तस्मि
न्निरंजलिनाजले॥ परिशिष्टेऽप्युक्ते न तु हस्तेनत्वंगुष्ठाग्रेणापीडितं॥संहतांगुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहु
मादिति॥परिशिष्टेपि॥शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलं॥संकल्पयेद्यदाहारस्तेनैवजुहुयादपि
स्मृत्यंतरेपि॥कोद्रवं चणकं माषंमसूरं चकुलत्थकं॥क्षारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत्॥हविष्यान्ना
वेहाराद्दिभिरपिवैश्वदेवे शान्त्यामुत्सन्नमस्तनिहोतव्यमिस्याहापस्तंबः॥नक्षारलवणहोमो विद्यते तथा
पराल्लसंस्यष्टस्याहविष्यस्य होमे उदीचीनमुष्णंभस्मापोह्यतस्मिन्जुहुयात्तद्धुतमहुतंचाग्नेर्भवतीति॥वृद्ध
वसिष्ठः॥अनग्निकस्तु यो विप्रः सोन्नं व्याहृतिभिस्स्वयं हुत्वा शाकलमंत्रैश्च॥शिष्टं काकबलिं हरेदिति॥वो ऽम
धापनं॥प्रवासं गच्छतापस्य गृहे कर्त्तानविद्यते॥बंधवा नामहत्ताभेषां सपत्नीः सह गच्छतीति॥आहा ३३

त्रिः पुत्रो भ्राताथवाऽऽत्विक् शिष्यश्च श्वशुरमातुलाः॥पत्नी स्त्री त्रिषयात्पात्र हरेयुस्तु बलिकर्मणि॥एतेनेच प्रवसतः प्रतिनि
धयः॥प्रलयपतस्य पारप्राप्तस्यपत्नीतः॥ रतावाधते आश्वलायनः॥स्वगृह्यविधिना कृत्वा प्रलयतां पुराहितमस्याध्या
पतेपेरणा॥ पाकारहमेसान्वरे स्मरा निति॥ पत्नुहृत्स्यतिः॥ सचावीत्कर्पणात्कार्यः पश्चाद्याप्रा तरा हुतेः॥वैश्वदेवाव सा
नेवानात्यत्र तेनिमित्र तरति तरा आश्वलायनान्यपरं॥आश्वलायनानां तर्पणास्योत्तराणां त्वेनैवतत्स्त्राप्यापूर
वीक्तर्पणादित्यस्यतरितराश्रलेव सार्थकात्॥तस्याहवर्षास्पष्ठाहेतिवैश्वदेवावसानेवलेत स्पितान्त्रलेवा
कर्परिकायां॥दर्भान्वहू शम्भु चोरेहोप्रागग्नानास्तरणास्तथा॥दर्भैषुयविशेल्क मेणपत्रद्गाडनुसवएवसन्नु॥ कृत्वो
पस्थकरसव्येऽप्युक्तो न प्राग्निरांगुलोपवित्रेस्थापयेदुक्ते प्रागग्रेदक्षिणोनतु॥ स्पं चप्रांगरांगुलंतेन संरक्षा
इत्विरणां करमितितंत्रेवास्त्र ज्ञाघन्यत मंपर्वमभिर्मसंति शक्तितः॥ॐ पृथ्वीव्याहृतीत्ति स्वःसमस्ताश्चै
स्त्व सकृद्धरेत॥पक्षस्व ऊर्ध्वं शःसर्वासा वित्रीमभिवदेस्वेपक्षे॥ शैनिकः॥ततोप्रावत्ततिद्यातमध्यायं स्वक्तमेववा
४२ ऋचं वाप्युततोव स्पमधीयीतस्वशक्तितइति॥ ऋविधाने॥ आग्नेयं स्वक्तमाघं तु पुरापन्नहस्तं सर्वं समंतं॥ ५३
रापस्यापार्थकरं घस्तपापविप्रोर्यमाप्नुयात्॥ऋचं सर्वामिमां ज स्वास पतो नियतः शुचिः॥संहिताफलमा
प्नोतिऋग्वेदस्य न संशयः इति॥तथा॥अग्निमीले जपेत्सूक्तं पाप प्रणश्री करेपहापापरापरा फलं तस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेनास्यानुदत्तस्य शब्द इति । आश्वलायनगृह्ये ॥ सयावन्मात्रं ततावद्वर्षीलेनयापरिदधाति । नमो व त्सरो नमो स्वस्त्ययेन
आ॰ म॰ विरामास्यान्तरूलशर इति । आश्वलायनगृह्ये ॥ सयावन्मन्येतता वर्षीलेनयापरिदधाति नमो ब्रह्मणे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति त्रि नोच्चैः पठेत्। नमो ब्रह्मणे
२४ मः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति इति त्रिः । उपवेशनाशक्तो वाश्वलायनगृह्ये स यदि तिष्ठन् गच्छन् आसीन
लशा इति परिधानी । याजनेत्वा हेतिस्कं तः । उपवेशनाशक्तौ वाश्वलायनगृह्ये स यदि तिष्ठन् गच्छन् वा आसी
नः शयानो वा यं यं क्रतुमधीते तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति विज्ञायते तस्य ध्यानध्यायो यदाऽस्याऽत्र भुवि
यं दृश इति । ह्रुविसृत धन्यायात तर परि संख्यार्थं केषु [illegible] मिति कानध्यायिषु विशेष माहापस्तम्बः । अथ यदि
वातो वा या तक्त नु ये ह्लाविधोतते वा स्तनयेद्वा [illegible] के वर्चमेकं वा यजुरेकं वा साममभिव्याहरेत् भूर्भुवः स्वः सत्यं त
हो॰ पः श्रद्धायां जुहोमीति । अथ तर्पणं आश्वलायनगृह्ये । देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि
छन्दांस्योंकारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि संख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो
गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि । अथ
ऋषयः शतर्चिनो माध्यमाः गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः ॥ तम
क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति प्राचीनावीती सुमन्तु जैमिनि वैशम्पायन पैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्मा २४
चार्या जानन्ति बाहवि गार्ग्य गौतम शाकल्य बाभ्रव्य माण्डव्य माण्डूकेया गार्गी वाचक्नवी वडवा प्रातिथेयी सु
१६
लभा मैत्रेयी कहोलं कौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं सांख्यायनं ऐतरेयं महैतरेयं बाष्कलं शाकलं शाकपूणिं सुजा
तवक्त्रं औदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्तु प्रतिपुरुषं पि
तरस्तर्पयित्वेति । अत्र प्रजापत्याद्येवमन्तानीत्यन्तानां एकोनत्रिंशन्मन्त्राः २९ । अथ ऋषय इति तु न मन्त्रः । शतर्चि
न इत्याद्या महासूक्तान्ता द्वादश १२ । सुमन्तु इत्याद्याः पञ्चाशत्तु इतो द्वाविंशति २२ तेषां तृप्यन्तु तृ प्यन्ता
नरत्या घाम हासूक्तान्ता द्वादश १२ । सुमन्त्वित्याद्याः पश्चाशत् द्वाविंशति मन्त्राः इति नारायणवृत्तौ । महासूक्तान्त
तृप्यन्त्विति यथायोगमध्याहृत्य प्रयोगः । एवमन्तानीति भिन्नो मन्त्र इति नारायणवृत्तौ । महासूक्तान्त
पवित्रस्यानन्तरं पूर्वोक्ताः सनकाद्यः संप्रतर्प्याः । द्यावापृथिवी तृप्येतामिति लोडात्मनेपदं प्रयुञ्जते
वहव । तन्नाधातोः परस्मैपदित्वात् लिङिति परस्मैपदं भवेत् । तत्र तु काशकाशौनकाद्युक्तं तृप्यतु तृप्य
न्तामिति । तद्विरुद्धप्रायपाठविरोधः । तेन द्यावापृथिवी तृप्यतामित्येव प्रयोज्यमिति मदीयो विधिः । एतावत्का त्विक्षो ॥ अ
पां समीपमागत्य तर्पयेद्देवताः । एवमन्तानि तृप्यन्त्विति तेभ्यः प्रतिमन्त्रं । प्रजापतिस्तृप्यत्विति
देवतीर्थेनः । धातुस्तर्पयेद्यथालिङ्गं मन्त्रान्तेषु प्रयुज्यत इति शौनकोपि । मन्त्रैः प्रजापतिस्तृप्यत्विति
रन्यय थादिनैः । एवमन्तानि तृप्यन्त्विति एवमन्तैर्यथाक्रममिति कहोलादिद्याऽश्वलायनोऽन्वे पितृन्
याहि न तर्पयेत् रादेवादीनामरवीभिः त्वा नरकं प्रतिपद्यते । मन्म पारिजाते स्मृत हि ॥ अन्वारभ्ये न सव्ये
तेषु षोडशसु द्वितीया नेषु तर्पयामीति
शेषो जन्यः योग्यत्वात् तेषां तर्पणानि
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अ॰ म॰ नपशिखा। दक्षिणेन तु सव्येन तु तस्य पाणिना॥ अथवा तर्पणं भवेत् तस्य चान्वारब्धेनैकेनैव दक्षिणेन पाणिना इति तु आ

३५ श्वलायनपरं॥ पाणिभ्यामिति तत्स्यात्तीति एवं केचित् न वक्तव्यं तु विशेषः कारिका। प्राचीनावीत

थेन नीतर्पयेत् पितृतीर्थेन इति। व्यासः। एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः। अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियः

एकैकमञ्जलिमिति। योगयाज्ञवल्क्यः। सनक सनन्दन सनातनः कपिल आसुरि

वोढुः पञ्चशिखस्तथा॥ एते ब्रह्मसुताः सप्त तर्पणीया मनुष्याः परिकीर्तिता इति एतदाश्वलायनान्यपरं तेषां

तर्पणे नोदकं शौवनस्य तोक्तत्वादिति केचित्। सनकादयो पितृभ्यां दद्यात् इत्यर्थः॥ इति तु युक्तं। कासुचित्स्त्रीषु

विशेषमाह संख्यायनः। मातृमुख्यास्तु या स्त्रियस्तासां त्रीनञ्जलीन् त्रयं तदानीं॥ इति॥ सापत्नावायपृ

त्नीनां द्वौ द्वौ दद्यात् तदञ्जलीन् इति। अत्र विशेषमाह हारीतः। वसिष्ठा वसेन्मुखं स्थले विस्तीर्णे

३८ बर्हिषि। विधिवत् तर्पणं कुर्यात् पात्रेषु कृतवत्। पात्राद् जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत्। जलपूर्णे

प्य वापीन स्थले तु विबर्हिषीति। पितामहः। हैमं रूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यं समुद्भवं पितॄणां तर्पणे पात्रे

मृन्मयं तु परित्यजेत् इति। ग्राह्यः। उद्धृत्योदकं दद्यात् पितृभ्य अञ्जलिं चन। उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्या राम

दुदकतर्पणमिति अग्निपुराणे॥ प्रागग्रेषु सुरांस्तर्प्य मनुष्यांश्चैव मध्यतः पितॄंस्तु दक्षिणाग्रेषु ३५

ए कश्चित् क्षिप्तांजली निति मरीचिः। सौवर्णेन च पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा॥ औदुंबरेण खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयमि

ति विष्णुः॥ पञ्चासु विस्थलं वास्य दुदकेदेवताः पितृश्च॥ तर्पये तु यथाकर्म अक्षय्यं प्रतिष्ठितमिति योग

याज्ञवल्क्यः। यत्र वस्ते निर्भिन्ने तु तिलान् मिश्रयेत्तत्र लोका तु तथा तु सव्येन तिलाग्राह्या विचक्षणैः॥

अन्यथा इति अनुकृतेन तर्पणं इत्यर्थः। गोभिलः। रोमसंस्था तिला नरकं रवाय स्कन्दं तर्पयते पितॄन् पितरस्त

र्पितास्तेन रुधिरेणामलेन च इति। स्मृतिभास्करे कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः द्विगुणीकृत

३६ मूलाग्रैः पितॄन् संतर्पयेद्विज इति योगयाज्ञवल्क्यः। कव्यवालोनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा॥ अग्निष्वा

त्ताः सोमपाश्चैव तथा बर्हिषदोऽपि च॥ परिकीर्तिताः पितृगणाः इत्या ततः पितॄनिति॥ अत्र कव्यवा

लं तर्पयामीति कव्यवालस्त्वर्थतृप्यतामिति वा प्रयोगः। एवमनलादिषु अथ पित्रादितर्पणे विशेषमा

ह बोपदेवः। तातं तातं च पितामहं सपत्नीजननीं मातामहादित्रयं सस्त्रीस्त्री तनयादि तात जननी स्वभ्रातरः स

स्त्रियः॥ तातं वा त्मभगिन्यपसधवपुत्रानपि तासदुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा

तर्पणे इति॥ तातं तातं वा त्रीन् पितॄन् पित्रादित्रयं मात्रादित्रयं मातामहादित्रयं सस्त्रीति सपत्नीकं तर्पयामी

ति प्रयोगः। अपसधवपुत्रिति। सापत्न्यां सधवां तर्पयामी त्यर्थः॥ क्रमात रम्रघदकस्यस्यनरा॥

माधवीये सत्यव्रतः॥ पितृभ्यः प्रथमं दद्यात् ततो मातृभ्य एव च॥ ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य चेति॥ हारीतः। पि

त्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्यान् सपत्नीः ज्येष्ठभ्रातॄन् सपत्नीः मातुलान् सपत्नीः गुर्वाचार्योपाध्यायान्

[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्राम
३६
आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी तथा। मातामहाः सपत्नीकाः स्वपत्नी तदनंतरं॥ सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सभार्य
काः॥ दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयकः। पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुस्तथैव हि॥ इति। प्रयोगपारिजाते संग्र
हे पितृमातृमातामहाः पितृव्यो भ्रातरः सुतः पितृष्वसा मातुलाश्च नप्ता मायस्व जामयः॥ भार्या भगिन्यो दुहिताश्च
श्वशुरो भावुकाः स्नुषाः॥ श्याकलो गुरुराचार्यः स्वामी मित्रं यथाक्रममिति॥ स्वजामयः स्वभगिन्यः। भावुका भगिनीपतयः
॥ एतेषां च क्रमाराग्रमेच्छिको विकल्पः॥ तत्र विशेषमाह पद्मः॥ संबंधनामगोत्रैश्च स्वधांतेन नमो ततः वस्त्रादिरू
पं निरीक्ष्य तर्पयेत्पितृपूर्वकमिति। वसिष्ठः॥ संबंधमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनंतरं। वस्त्रादिरूपं संकीर्त्य स्वधा
कारेण तर्पयेदिति॥ अत्र आत्मपितरममुकशर्माणममुकगोत्रं वसुरूपं स्वधा नमस्तर्पयामीत्यादि प्रयोगः॥ अशक्तौ सं
क्षेप तर्पणं विष्णुपुराणे॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन्॥ क्षिपेत्तोयांजलीस्त्रीन्वै कुर्वन्संक्षेपतर्प
णं॥ अत्र पंजलिमाह कात्यायनः। पितृवंशपा मातृवंशपा ये चान्ये मत्त उदकमर्हंति तांस्तर्पयामीत्यवसाञ्जलिमि
ति॥ ततः सूर्यायार्घ्यदानमुक्तं विष्णुपुराणे॥ दत्वा कामोदकं सम्यगेतेभ्यः श्रद्धयान्वितः॥ आचम्य च ततो दद्यात्सू
र्याय सलिलांजलिं॥ नमो विवस्वते ब्रह्मन्भास्वते विष्णुतेजसे। जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने श्राम ३६
इति॥ ततश्चाचम्य हस्ताभ्यां कुशान्संत्यजेत्॥ तथा च रत्नावल्यां॥ वाक्यैरपि उदानेवन तर्पणात् श्राद्धकर्म

णां आचांतः सम्प्रकुर्वीत इमं संतृप्तनं बुध इति॥ तत्र मंत्रो पितृतीर्थेन येषां पिता न च भ्राता न पुत्रो नान्यगोत्रिणः॥ ते
सर्वे तृप्तिमायांतु मया त्यक्तैः कुशैस्तथेति॥ ततो भूमौ वस्त्रं निष्पीडयेत्॥ तथा च भरद्वाजः॥ वस्त्रैकमपेक्ष
तेषां म तावस्सकर्मणः॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्। ज्ञानकारेनादितर्पणात्कृत्वा वस्त्रनिष्पीडनं शोध
पितृणां तृप्तिर्विप्रेन्द्राः पितृगणैः सह॥ वायुरूपा निष्ठंति तृषितास्ते जलार्थिनः। निशारे सत्रिवर्तन्ते व अं को
स्त्रनिष्पीडने कृते॥ तस्मान्नपीडयेद्वस्त्रमकृते तर्पणे द्विज इति॥ अथ भीष्मतर्पणं॥ व्यासः॥ अष्टम्यां तु माघस्य द पद्य ६
द्या भीष्माय यो जलं। संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥ तत्रायं मंत्रः॥ वैयाघ्रपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराप लं ७
च॥ गंगापुत्राय भीष्माय प्रदास्येहं तिलोदकं॥ अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्मणे॥ इति भीष्मतर्पणं॥ अथ यम
तर्पणं॥ वृद्धमनुः॥ दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणं॥ कृष्णांगारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा इति॥ इह जन्म श्राप
कृतं पापमन्यजन्मार्जितं च यत्॥ कृष्णांगारचतुर्दश्यां तर्पणं स्नानपूर्वकं इति। स्मृतिचंद्रिकायां। यमाय धर्मराजाय
मृत्यवे चांतकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च॥ औदुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने॥ वृको
दराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः॥ चतुर्दशैते मंत्राः स्युः प्रत्येकं तु ... एकैकेन तिलैर्मिश्रांस्त्री
स्त्रीन्दद्याज्जलांजलीन्। यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥ श्लोकमो तमः। यमो निहंता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चतु२

श्रा॰ म॰ पितृधर्मराजौ वैवस्वतो दंडधरश्च कालः प्रेताधिपो दत्तकृतानुसारी कृतांत एतद्दशभिर्जपंति ॥ इति दशभिराह्वानिभिः ॥ व्यासः
३० । तथा कृष्णे दंडपाय माघे स्याद्दसपूर्णिमः । सप्तोदकांजलीन्दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते । स्कांदे । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिला
श्च मधुसमाहितः । देवतीर्थे न देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः । सव्यं तिसांतोयज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनापि वा
देवत्वं च पितृत्वं च यमस्यास्ति द्विरूपता ॥ इति यमतर्पणं ॥ अथ तर्पणे तिलनिषेधः । संग्रहे । नंदायां भार्गवदिने कृ प्रयोगपारिजाते
त्तिकासु मघासु च । भरण्यां भानुवारे च गजच्छायाक्षये तथा । अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु । पिंडदानं
मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणं ॥ मरीचिः ॥ सप्तम्यां रविवारे च स्वगृहे जन्मदिने तथा । भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कु ४
र्यात्तिलतर्पणं ॥ बौधायनः ॥ सप्तम्यां रविवारे च मातापित्रोः क्षयाहनि । तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत्पितृ
घातकः ॥ सप्तमीरविशब्दौ निमित्तमिति केचित् ॥ तत्रापि विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहात् कथं
चित्तस्य [illegible] निमित्तविशेषणाम क्वचिच्छ्रुतमेवा [illegible] विरागिमादौ [illegible] सप्तमीरवि
हजन्मदिनानाम [illegible] परस्परविशिष्टानामेव निमित्ततापत्तेश्च अधिकारिविशेषणकृतेश्व
र सपुत्रादिकामस्यैवायं निषेधः । न तु विधुरादेः ॥ स्मृत्यंतरे ॥ विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकं ॥ तम ३७

।तमा॥ पक्षयोरुभयो राजन्सप्तम्यां निशि संध्ययोः । विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान्संच स्वर्जयेत्ते
माघे मघे त्रयोदश्यां नंदाभृगुमघासु च पिंडदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणं ॥ ५

न१

पिंडदानं मृदास्नानं कुर्यात्तिलतर्पणमिति बौधायनः ॥ विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमं । वर्षमर्धं तदर्धं च नैव
कुर्यात्तिलतर्पणं । संस्कारेषु तथान्येषु जातपुंसवनादिषु ॥ यावन्मासः समाप्येत तावत्पिंडांश्च वर्जयेत् । तद्द्वावन
नरं प्राप्तस्तत्रैव तिलतर्पणमिति । वृद्धमनुः ॥ संक्रांत्यादिनिमित्तेषु स्नानांगेन पैतृकतया ॥ तिथिवारनिषे
२८ धविततिलैस्तर्पणमाचरेदिति कात्यायनः ॥ उपरागे पितुः श्राद्धे पाते मायां च संक्रमे । निषेधेपि हि सर्वत्र ति
लैस्तर्पणमाचरेदिति । व्यतीपातो वैधृतेः पितावपितृव्यादिरूपलक्षणं ॥ संक्रांतिरयनमिति पारिजाते
इति तर्पणप्रकरणं ॥ अथ देवयज्ञः ॥ कूर्मपुराणे । ब्रह्माणं शंकरं सूर्यं तथैव मधुसूदनं ॥ अन्यांश्चा
भिमतान्देवान्भक्त्याचाक्रोधनो नरः ॥ पूजयेत् [illegible] ये [illegible] पत्रैः पुष्पैस्तथांबुभिः । गंधपुष्पमात्रं प
चोपचारादिसंभवतीति तिथितत्त्वे । नृसिंहपुराणे ॥ जले देवं नमस्कृत्य ततो गेहे गृहे बुधः । पौरुषेण तु सूक्तेन
ततो विष्णुं समर्चयेदिति ॥ स्कांदे । ब्रह्मभूत युगे देवस्त्रेतायां भगवान्रविः । द्वापरे भगवान्विष्णुः कलौ देवो म
हेश्वर इति ॥ मंत्रा वैदिका नाम मंत्रा वा [illegible] तत्र सचतुर्थ्यंतेन ॐकारादिसंयुक्तेन नमस्कारांतकीर्तितां ॥ स्वना
म सर्वसत्त्वानां मंत्र इत्यभिधीयते ॥ अनेनैव विधानेन गंधपुष्पाणि विन्यसेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोदि
ष्टक्रमेण तु इति ॥ तत्रैव ॥ मंत्राकृतगुणा प्रोक्ता मंत्रा लक्षगुणोत्तरं ॥ भक्त्यमेत्र समं तत्तु कोटिकोटिगुणोत्तरं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रा.प० रामहामारते॥ कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिं। येर्चयंति नरा नित्यं तेपि वंद्या यथा हरिः॥ नियमविधिरयं ननु परिसंख्या
३८ एवं च सर्वयुगेषु सर्वेषां पूजन न निषिध्यते तथा॥ अत एव [illegible] पंचायतन स्थापन प्रकारो ज्ञानमाला (सर्वं ?)
यां प्रोक्तः शंकरं मध्ये ईशान्यां श्रीपतिं यजेत्। आग्नेय्यां च तथा हेरंबं नैरृत्यां तपनं तथा। वायव्यां च सदा पूज्या भवा
नी भक्तवत्सला॥ यदा तु मध्ये गोविंदं ईशान्यां शंकरं यजेत्। आग्नेय्यां गणनाथं च नैरृत्यां तपनं तथा। वायव्या
मंबिकां चैव पंचैतन् त्रीसमाहितः॥ सहस्रांशुं यदा मध्ये ईशान्यां पार्वतीपतिं। आग्नेय्यामेकदंतं च नैरृत्यां माधवं
तथा॥ वायव्यां पूजयेद्देवीं योगमायैकभूमिकां॥ भवानीं तु यदा मध्ये ईशान्यां माधवं यजेत्। आग्नेय्यां पार्वती
नाथं नैरृत्यां गणनायकं॥ प्रधानं तु वायव्यामार्चयेत्सु प्रयत्नतः हेरंबं तु यदा मध्ये ईशान्यां म[illegible]
[illegible]
[illegible] नपजेत्। आग्नेय्यां पंचवक्त्रं तु नैरृत्यां जगदंबिकां॥ वायव्यां पूजयेत्सूर्यं मंत्री स्वतंत्रितः॥ स्व
स्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखभयप्रदाः॥ तस्मादुक्तस्थितो राज्ञा साधकश्चाविनश्यतीति॥ वा पं देवः शंभोर्म
ध्यगते हरीनहरन्ह स्यो हरो शंकरे भास्वनागसुनार वो हरिगणेशाजो विकाः स्थापिताः देव्यां विस्तु हरे क
दंतस्वयोर्वा हरेब्ज्वारे नायीः शंकरभागतो तिसुखहा व्यास्तुतहानिदा इति॥ अत्र पंचानां मध्ये कस्या राम
३८
२१

वाहनादि नमस्कारांतं पूजां कृत्वा परस्यापी सेवं कार्यं अनुसमयत्सुस्थे पुष्पांजलिं दत्वा गणेशाद्यर्चने भवेन्नागसा
राएव मुख्यश्चेत्तत्र सर्वपक्षमाश्वेदितिवचनेनामाभिधानात्॥ मुख्यप्रधानदेवताया पुष्पांजलिशेषं न्यवतरत्तायु न
लक्ष्यते पुष्पांजलेस्तु तदेवाविजीयत इति शारदातिलकटीकायां॥ पुस्तुतु मुख्यलोक्तात तन्त्राति योगिकां गत्वा लाभे नन्वे
धि० कप्रयोगविपरिकल्पनं तेनैव कका लत्वावगतेः॥ वैश्वदेवीकृत्वा प्राणापन्मिअरतीतिवत्। सर्वेषामावाहनं ततः
स्थापनमितिपुराणांतु तमपएव सत्तु मध्ये पूज्यो जस्य नायज्ञा कृत्वा परेवता पूजा कार्येति दिक्॥ भविष्यसु
रातो। पुष्पैरराणपसम्भवैः पत्रैर्वा गिरिसंभवैः॥ अपर्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जंतुवर्जितैः॥ आत्मारामोद्भवै
र्वापि भक्त्या संपूजयेत्सुरान्॥ कृमिकीटावपन्नानि शीर्णपर्युषितानि च। स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुप
हितानि च। उपहितानि मलादिभिः॥ मुकुलेनार्चयेद्देवमपक्वेन निवेदयेत्। फलं च कृमिवद्धं च प्रयत्नात्तद्वि
वर्जयेत्॥ अलाभे तु सुपुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत्। पत्राणामप्यलाभे तु फलान्यपि निवेदयेत्। फला
नामप्यलाभे तु तृणगुल्मौषधीरपि॥ औषधीनामलाभे तु भक्त्या भवति पूजितः॥ प्रत्येकमुक्तपुष्पाणां
दशांशो वर्णाकं फलं। त्रिपिष्ट [illegible] पत्रो हृल तेर्देवा हूरायां भवेत् विष्णुधर्मोत्तरे धर्मार्जितधनक्रीतैः पं
कृपीलि श्री घा चीनं दूरीश्यस संदेहात्स तत्र चास्त्येयापराणि ति विप्रातिपक्कपरं। समितपुष्पकुशादि
८२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री२

निर्माल्यगा:स्वयमाहरेत्स्वयमानीतैः पत्रैस्तैः कर्मकुर्वन्पतत्यधइतिभविष्ये॥ न्नालसाम्रहरादिति आत्स्वरसाः लक्षपुष्पा
वैनाहेतुत्रयस्त्रीतमिश्रिमिन्नकोशाकारः सम्मितपुष्पकुशादीनिवहृतंनाभिवारयेत॥ तथाशैवेवनान्यान्हिनिर्माल्यं
तद्वैवत्तयोः। तयोर्देवोपरिध्रतयच्चवामहस्तेधृतंचपत॥ अधोवस्त्रधृतंयच्चद्दैलैतैःसालितंचपत्र॥ देवता
स्तन्नगृह्णतिपुष्पनिर्माल्यताग्नमिति। निसृष्टजार्थपरीपवनोत्पविग्रहंनचतत्त्रौयं देवतार्थंचकु
सुमं अस्तेयमनुरब्रवीत॥ इतिवचनात॥ परजार्थसुष्पाद्नेनपापंचैव। पापंचितैःपत्रपुष्पाद्यैर्यःकरोति
ममार्चनमितिवाराहेतस्यापराधिषुगणितत्वात्॥ भविष्यत्सुताशेप्रहरंतिष्ठेतजातीकरवीरमहने
शःतुलसीबिल्वपत्रेषुजलजेषुचसर्वशः॥ नपर्युषितदोषोस्तिमालाकारगृहेषुच॥ मुकुराशोकदं
बानिरात्रौदेयानिभास्करे॥ कनकानिकरवीराणिरात्रौदेयानिशंकरे। दिवाचाम्यानिपुष्पाणितदिचारा
त्रौचमालिकां॥ तत्रैव। जातीशमीकुशाःकुंकुममल्लिकाकरंजोनागपुन्नागकाशोकरक्तनीलोत्स <u>वीरउ</u>
लबिल्वचंपककदकुलंचैवपद्मविल्वपविन्न कं॥ एतानिसर्वदेवानांविहितानिसमानिच कुंकु
जा का। नागनागकेसरं। पाटलावच्छ नीपन्न दुर्गायाल्लाहिताहितैः। विहितंप्रतिषिद्धंचे

सर्वः कुंरपलाशकुसुमंदूर्वेस्वाशिवपद्मजेन। कुमुदंकुंकुमं द्रोणंनागरस्सर्वपद्मजेनेविहितनिषिद्धानिस्वर्य: कुंकुम
मत्रपुष्पं अवकः कर्त्ताकारस्तुकिंकिरातोहेरलत्थ्या॥ किंकिरात्पीताम्लकः। तिलकमालतीवारास्तुलसी
मंगराजकान मैलशिवदुर्गायैनिषिद्धंविहितंभवेत्वाराक्रसला इतिप्रसिद्धः। जपः कोशःस्वेपस्त्वेत्व <u>न२</u>
महारकेतथा॥ दुर्गायाश्चवविस्नोश्चनिषिद्धंविहितंभवेत् जयोजयंती आगस्तिरतिमुक्तश्चतिरीटंचह
रेहरौ॥ श्रीपामार्गस्यपुष्पंचदुर्गायाअहिताहितं॥ अतिमुक्तोमाधवीलता॥ तिरीटलोध्रोधुत्तूरःशि
पापुष्पंमंदारस्त्वपराजिता। सर्वंविष्णोर्नहितंसमनं। शिवस्सूर्ययोःअयशिवेनिषिद्धं नि। केतकीचा
तिमुक्तश्चकुंसेयथोमदंतिका। शिरीषसर्जंवंधूककुसुमानिविवर्जयेत। अकोलपचकुसुमंकरंजेश्च
हस्वं। विभीतकानीति। सर्जःशालः इंद्रतरुःसिंधुवार। शिवेविवर्जयेल्कुंदउन्मत्तंचतथाहरौस्त्वा
नामर्कमंदारौसूर्यस्यनगरंतथाइतिविस्नुः। अर्केनिबधोदुर्गेतरेवीविषय। दुर्गाघ्रजाधिकार
करवीरएकपुष्पेरक्तमाल्यात। विस्नोतुविस्नुः नोग्नगंधानितागंधानिपुष्पाणिनकंटकितं।
[illegible]। कंटकितमपिशुक्लंसुगंध्यमिदद्यात्तानरक्तंदद्यात्तारक्तमपिकुंकुमं जलजंचदद्यात् स
(केसरं)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰म॰
४०

जलजान्यपि पाटला निर्गुण्ड्या करवीरयास्मिन्द्र शमीपत्रपलाशाशोककुशावर्द्देन दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरे कुटजशाल्मली
पुष्पं शैरीषकं कच धत्तूरकस्य पुष्पार्कं च विशेषेण विष्णुः । नरसिंहपुराणे मालत्यापि नाघ्राताहि सेसति निर्माल्यम
वतीस्मरन्ता । तुलसीचंदनादीनां न निर्माल्यता स्मृता । तेन प्रातःकाले वा न पतेन दोषः । अथ विहितानि । तत्र
सूर्यस्य भविष्यपुराणे । मालतीमल्लिका चैव दूर्वा काशोतिमुक्तकः । पाटला करवीराणि जपा तयंति
रेव च । चंपकोशोतकं कंदोषा बाणो बर्बरमल्लिका ॥ अशोककर्णिकारो च तथैव ब्रह्मटरस्तथा कः । शतपत्राणि
चान्यानि नकुलं च विशेषतः ॥ अगस्तिकिंशुकौ तद्वत्पत्राण्यर्भास्करस्य च ॥ विहितानीति शेषः ॥ अथ प
त्राणि बिल्वपत्रं शमीपत्रं भृंगराजस्य पत्रकं । तमालपत्रं च हरेः स घस्तुष्टिकरं रवेः । तुलसीकालतुलसीत
थारक्तं च चंदनं ॥ केतकीपत्रकुसुमं सद्देवतपनप्रियं । अथ शिवे । करवीरो वकश्चैव अर्क उन्मत्तकस्तथा ॥ पा
टला बृहती चैव तथा च गिरिकर्णिका । तथा काशस्य पुष्पाणि मंदार अपराजिता ॥ शमीपुष्पाणि चान्यानि
कुब्जकं शिणि नीतेथा अपामार्गस्तथा प द्मरानीपत्रेस तरोच कः । चंपको शीरतगरं तथा वै नागकेसरं पुन्ना
गकेकिरातेच द्रोणपुष्पं तथा मुनं । शिंशपोदुंबरश्चैव तपामठ्टी तथैव च । पुष्पाणि य तट्टस्य राम
तथा बिल्वं प्रियंगुन्नां कुंकुमस्य च पुष्पाणि तथा वैकंकतस्य च । नीलं च कुमुदं चैव तथा रक्तोत्पलानि ४०

च सुरभीणि च सर्वाणि स्थलजान्यौदकानि च । गंधानि दिव्यसौगंधीयेयेभक्त्यानिवेद्य परम शिवे नीमयूर शिवा । नीलोत्प
लसहस्रस्य यो मालां संप्रयच्छति । शिवाय विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं शृणु । कल्पकोटिसहस्राणि कल्पको
टिशतानि च । वसेच्छिवपुरे श्रीमान् शिवतुल्यपराक्रमः । अर्ककरवीरधत्तूरादिपुष्पदानफलं न लिखितं
ग्रंथगौरवभयात् ॥ सामान्यफलं शिवलोकप्राप्तिः । अथ दुर्गायाः ॥ देवीपुराणे । स्वराशुकृत च स्वामिपुष्पा
ण्यायेसमासतः । ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्मल्लिका जातिपुष्पकैः । सितरक्तैस्तथा पुष्पैः पद्मैश्चपांडुरैस्तथा । किं
शुकैस्तगरैश्चैव कर्णिकारैः सचंपकैः । वकुलैश्चैव मंदारैः कुंदपु रिटकैः । करवीरार्कपुष्पैश्च शिंशिपे धै॰ति॰
श्चापरा ॥ जिते ॥ सितरक्तैस्तथा पीतैः कृष्णैश्चैव चतुर्विधैः । धत्तूरकातिपुष्पैश्च वंधुका गस्तिसंभवैः । मदनैः ६
सिंधुवारैश्च सुरभिमरुवकैस्तथा । लताभिर्वल्लवृक्षस्य दवोकुंदैः सुशोभनैः । मंजरीभिः कुशानां च बिल्वप
त्रैः सुशोभनैः । रक्ताम्वितैस्तथा सर्वैर्जलजैः स्थलसंभवैः पत्रैः पुष्पैर्यथान्यायं सर्वौषधिमयैः शुभैः ॥ धान्या
नां सर्वपत्रैश्च पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । बिल्वपत्रैः पूजनेराजसूयफलं । करवीरस्तु जाग्निष्टोमफलं । व
कुलस्तु जावाजपेयफलं । द्रोणस्तु राजसूयफलं । एवमन्यत्र ॥ अथ विघ्ने ॥ नरसिंहपुराणे । मल्लिका
मालती जातीकेतकाशोकचंपकैः । पुन्नागवकुलैः पद्मैः केरसलादिभिः । एतेरन्यैश्च कुसुमैः प्रश

नाग १

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रा॰म॰

४२

स्तत्रजनेहरेः॥वामनपुराणे॥जातीशतात्सुमनाकुंदंचांबुपुरस्तथा॥बाणाश्चचंपकाशोकंकरवीरंचयूथिका॥पारिभद्रंपाट
लाचबकुलंगिरिशालिनी॥तिलकंजास्तुवनजंपीतकंतगरंतथा॥एतानिहिप्रशस्तानिकुसुमान्यच्युतार्चने॥सु
रभीणितथान्यानिवर्जयित्वातुकेतकीं॥केतकीधत्तुरमिति केचित्॥वन्हेकेतकीस्थपरे॥शस्ताख्याशोकइतिप्रसिद्धः॥
सुमनाःसुवर्णजातीःअंबुदःकर्णिकारःजसुवनंजपा॥गिरिशालिनीश्वेतकुटजं॥अथपत्राणि॥अप
मार्गस्यप्रथमंभृंगराजमतःपरं॥तस्माच्चखादिरंप्रोक्तंशमीपत्रंततःपरं॥दूर्वापत्रंतथाप्रोक्तंततोपिकुश
पत्रकं॥तस्माद्दमनकंप्रोक्तंततोबिल्वस्यपत्रकं॥बिल्वपत्राद्पिहरेस्तुलसीपत्रमुत्तमं॥एतेषांतुयथालाभं
पत्रैर्योर्चयेद्धरिं॥सर्वपापविनिर्मुक्तोविष्णुलोकेमहीयते॥नरसिंहपुराणे॥कृष्णमद्धेतिविप्रस्तातुल
सीपत्रमंजरी॥सुवर्णकोटिपुण्यानांपुराण्ये यच्छलतोधिकं॥तुलसीणिपरामंत्रः॥महाप्रसादजननीसर्वसौ
भाग्यवर्द्धनी॥आधिव्याधिहरानित्यंतुलसीत्वंनमोस्तुते॥द्रोणपुष्पंतथैकस्मिन्साधकोपनिवेदिते॥दशस्वर्णसु
वर्णनित्तत्फलंलभतेनरः॥अगस्तिकुसुमैर्देवंयोर्चयेज्जनार्दनं॥दर्शनात्तस्यदेवर्षेनरकान्नरकोनुपास्य
ति॥द्रोणपुष्पंखादिरंचशमीबिल्वंचवकंतथा॥वकंवकुलं॥नंद्यावर्त्तंकरवीरंतथाश्वेतंचकिंशुकं॥कुशपुष्पंत
मालंचचंपकाशोककेतकी॥त्रिसंध्यंमालतीपुष्पंत्रिसंध्यंश्वेतजातुधा॥कुंदवशातपुष्पंचमल्लिका हेम

४२

जातिपुष्पकं॥सर्वेस्वेसहस्रेभ्योधिकस्मादुत्तरोत्तरं॥जातीपुष्पसहस्रेणयःकृत्वामालांसुशोभनां॥विष्णवेदीयतेभक्त्यातत् वि ३
स्यपुण्यफलंशृणु॥कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच॥वसेद्दिव्यपुरंश्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः॥म
जरीसहकारस्यकेशवोपरिनारद॥पंक्तितेमहात्मानेगोकोटिफलंभाग्ति॥पुरंधिपुष्पयोद्देयोदेकमथ्यथ
पंडितःतिलपात्रप्रदानस्यफलमाप्नोत्यसंशयं॥पुरंध्रिःसर्वदेशेपुगुणितिप्रसिद्धा॥इतिपुष्पाध्यायः॥अथस्व
जापतनानिअग्निपुराणे॥अस्वप्नोह्यस्वपल्पेस्थंडिलेप्रतिमासुच॥षट्स्वेतेषुहरेःसम्यक्अर्चनंमुनिःस्य नि ५
तात्स्कंदे॥कामात्सकथवाकुद्वःशालग्रामशिलार्चनात्॥भक्त्यावापदिवाभक्त्याकलौमुक्तिमवाप्नुयात्॥
वैवस्वतभयंनास्तितथाचकलिकालतः॥यःकथांकुरुतेविप्रोशालग्रामशिलाग्रतः॥शालग्रामशि
लायास्तुप्रतिष्ठानैवविद्यते॥महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांततोबुधइति॥शिवायतनंभारते॥स
शांतपत्रनेयस्तुअङ्गपामुनिपुंगवा॥लिंगेवास्थंडिलेवापिशंकरंविधिपूर्वकं॥पुगदर्पणविनिर्जितसमर
दलीकेप्रमोदतइति॥भविष्ये॥बाणलिंगानिस्वयंजंदृष्ट्वातानिभुवनत्रये॥नप्रतिष्ठानसंस्कारस्ते
षामावाहनंनत्विति॥हेमाद्रौ॥ब्राह्मणेभ्योवासुदेवस्तुनपेःसंकर्षणस्तक्षा॥प्रद्युम्नःपत्न्यतेवैश्यै

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ॰ म॰ रनिरुद्धस्तु शूद्रे इति। विष्णुधर्मोत्तरे ॥ पंचवर्णो वासुदेवः षड्भिः प्रद्युम्नकः स्मृतः ॥ संकर्षणः सप्तवर्णो निरुद्धस्
४२ त्वेकादशैः स्मृतः चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्याः क्षत्रियैरन्यजातिभिः ॥ वैश्यैर्द्वौ देवसंपूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिरिति
... यत्तु स्मृत्यंतरे एकमूर्तिर्न पूज्यैव गृहिणा भक्तिमिच्छता ॥ अनेकमूर्तिसंपन्नः सर्वकामानवाप्नुयात् ॥
तत्काम्यपूजापरं। नैवर्णिकपरं वा अद्वैतैकविधानात्तायद्यपि शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदाच
न। समेषु द्वितयं नैव विषमेष्वेकमेव हीति। तत्र पाद्मस्त्वयं विप्रपरं। तत्राप्याद्यांश्चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्याः ...
इत्यस्यैवार्थमनुवदति॥ तृतीयपादस्तु अनेकमूर्तिसंपन्न इत्यनेकताप्राप्तौ द्वयोर्निषेधकं। अंत्यपादस्तु
शूद्रपरः। यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे। शालग्रामशिलां वापि चक्रांकितशिलां तथा॥ ब्राह्मणाः पूजयेन्नित्यं क्षत्रि
यादिर्न पूजयेत्॥ तत्स्त्रक्षत्रियादिरिदि ... त्विति मध्यपदलोपि बहुव्रीहिगर्भेणात शूद्रासंबिताम बहुव्री
हिणा शूद्रपरं। तथा चायमर्थः ब्राह्मणाद्युच्चारणाच्चैव शालग्रामशिलार्चना ... ब्राह्मणीगमनाच्चापि
शूद्रस्यात्र ... लतां ... परिस्पृश्य स्पर्शसहितपूजानिषेधार्थः ब्राह्मणस्यैव पूज्यो हं ... यच्चैरप्य एम
मुनिरपि। स्त्री शूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको ममेति लिंगोक्तेः। स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च ४२

नराधिप। स्पर्शनेनाधिकारोस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य चेति। शूद्रो वा [तु]पनीतो वा स्त्री वा पतितो वा केशवं वा शिवं
वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुत इति च। तृतीया ... स्त्रीशूद्रयोः साक्षात्पूजानिषेधकमिति तु
युक्तं। अतएव पाद्मे। ब्राह्मणस्त्रैव वैश्यानां त्रयाणां मुनिसत्तम। अधिकारः स्मृतः सम्यक् शालग्रामशिलार्चने॥
स्त्री शूद्रपतितादीनां ... विकर्मिणां। नैवाधिकारो विद्येत यः शालग्रामशिलार्चने। दीक्षायुतो ...
ऽपि घपानविवर्जितः। कर्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु शालग्रामशिलार्चनमिति। तत्रैव द्वारकाशैलसंभूतं ... पिवेत
कलौ। पापानि तस्य नश्यंति शतजन्मार्जितान्यपि॥ ... सर्वास्तुष्यंति देवताः॥ प्रायश्चित्त
ह्निपापानां कलौ पादोदकं हरेरिति। शिलैव शैलं। स्वार्थे ... द्वारकाशिलातापपानविधिः सापि शालग्रामेण
सहैव ... तत्तापपानमात्रं प्रजायां तु मानाभावस्सपरे॥ अथ विष्णोर्गंधपुष्पादि। विष्णुध
र्मोत्तरे॥ कलौ ... विष्णोस्तुलसी काष्ठचंदनं। विष्णुप्रीतिकरं मर्त्या उत्तरं यान्ति ते ... मालती
पुष्पैर्न ... तत्र पो भवेत्॥ ... पतिताः कलिकं हरेः ... हरिर्भक्त्या कमलैरपि नैः
ति तैरिति॥ पाद्मे। कार्तिके केतकीपुष्पं ये नरत्रं हरेः कलौ दीपदानं चरेद्वर्षिता ... नवे कुलमिति अ
थ ... नैकश्यता॥ अग्नेयपुराणे॥ अत्रैनस्य प्रवक्ष्यामि विष्णोरभिमतं ... लामु नयं

श्रा.म.
४२
सर्वेषां निर्वाणमाप्नुयुः ॥ आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबंतस्य देवता । पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ प्रथ
मां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥ तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ पंचमीं वामजानौ च षष्ठीं वै द
क्षिणे न्यसेत् ॥ सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥ नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ॥ एकादशीं
कंठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥ त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथैवास्ये चतुर्दशीं ॥ अक्ष्णोः पंचदशीं चैव विन्यसे
न्मूर्ध्नि षोडशीं ॥ पश्चाद्देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा यथाविधि ॥ न्यासेन तु भवेन्नित्यं स्वयमेव जनार्दनः ॥ एवं न्या
सविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समाचरेत् ॥ एवमावाहयेद्देवं आसनं तु द्वितीयया ॥ पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्या
र्घ्यं प्रदापयेत् ॥ पंचम्याचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥ सप्तम्या तु ततो वासोऽप्यष्टम्या चोपवीत
कं ॥ नवम्या चंदनं दद्यात् दशम्या पुष्पमेव च ॥ एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव हि ॥ नैवेद्यं तु त्रयोदश्या न
मस्कारं चतुर्दशी ॥ प्रदक्षिणां पंचदशी विसर्जनं षोडशी [illegible] तथा ॥ सर्जने विसर्जने ॥ स्नाने वस्त्रे च
नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥ हुत्वा षोडशभिर्मंत्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ॥ पुनः षोडशभिर्मंत्रैर्दद्यात्पुष्पां
जलिं षोडश ॥ तच्च सर्वं जपेत्सूक्तं पौरुषं सूक्तमेव च ॥ षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति लिंगमेवं समर्पयेत् इति ॥ प श्रा.म.
शुनाग वते उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्वासे नास्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थंडिले च भवेद्द्वयं ४३

यावत्सूर्यश्च चंद्रश्च यावत्तिष्ठंति देवताः २

पाषाणादिषु स्थंडिले शालग्रामे च नैव च आवाहनविसर्जने ॥ शालग्रामे हि भगवान्सुसंनिहितः सदा हरिः स आवाहनविस
र्जने निषिद्धे तत्र तत्स्थो विनिवेशनमंत्र तत्क्रिया । आवाहनं कृत्वा दद्यात्पूर्वं पुष्पांजलिं हरेः । तस्यैवोन्मुखता प्राप्ये
पार्श्वे चाह्वासनं कृत्वा । अत्ते चासनं दद्यात् आगसंपत्तिः सिद्धय इति । तत्रैवा प्रतिमापरस्य चारणात् निसंस्थानं च का
रयेत् ॥ कारयेत्सर्वदिवसे यथामलनिवारणमिति । वस्त्रमपि न प्रसह्य निर्मलेन न तेन मधुसमर्पणं पर्यावस्त्रम
सूत्राणां कुर्याद्वस्त्रपरं तु दिने दिने इति तत्र सागरोक्तेः ॥ अपरं पुष्पादि । तत्रैवापावत्स्व उच्यते सूर्यश्च यावत्तिष्ठ
ति देवताः । न निर्माल्यं भवेत्तावत्स्वरूपविस्मरणमिति । बौधायनः ॥ अथातो हरिहरः परित्वर्धाविधिं व्याख्या
स्यामः स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा कृत पुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् ॥ सहपुष्पोदकेन महा
देवमावाहयेत् ॥ ॐ भूः महादेवमावाहयामि ॐ भुवः महादेवमावाहयामि ॐ स्वः महादेवमावाहया
मि इत्यावाह्य आयातु भगवान्महादेव इत्यथ स्वागतेनाभिनंदति । स्वागतं अनु स्वागतं भगवेन महादेवायेति
तत्स्वासनं कैलासमास्तां भगवान्महादेव इत्यासनं कूर्चं ददाति भगवतोयं कूर्चो दर्भमयस्त्रिवृद्धरितः सुवर्णस्त
दुपस्थितिः ॥ अत्र स्थानानि कल्पयति ॥ अग्नेः स्थानं कल्पयामि दक्षिणतः स्कंदपकल्पयामि विनाय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कायकल्पयामिपश्चिमतःस्थूलायकल्पयामुत्तरतः उमायैकल्पयामिनैर्ऋत्यांकल्पयामीतिकल्पयित्वाथसा
वित्र्यापात्रमभिमंत्र्यप्रक्षाल्यत्रिरपःपवित्रं मध्यआनीयसहपवित्रेणादर्शयेत्॥ ॐमित्यतमितिस्ना
नं ॐस्वस्तिरुद्रेणापाद्यंदद्यात्तेनार्घ्यंअथव्याहृतिभिर्निर्माल्यंयथोत्तरतश्चंडायनमइत्येनंस्ना
पयित्वाचाहिरण्यमयेभुवइतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येते
नानुवाकेनस्नापयित्वाद्भिस्तर्पयतिभवंदेवंतर्पयामिशर्वंदेवं ईशानं पशुपतिंदेवं रुद्रंदेवं उग्रंदेवं भी
मंमहांतंदेवंतर्पयामीतितर्पयित्वाथेतानिवस्त्रयज्ञोपवीतान्याचमनीयान्युदकेनव्याहृतिभिर्दत्वाव्या
हृतिभिःप्रदक्षिणंउदकंपरिषिच्यनमस्तेरुद्रमन्यवइतिगंधंदद्यात्सहस्राणिसहस्रशइतिपुष्पंदद्यादी
शानंत्वाभुवनानामधिश्रियंइतिधूपंदद्यात्सावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वितिदीपंदेवस्यत्वासवि
तुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांभगवतेमहादेवायजुष्टंनिवेदयामीतिनैवेद्यंअथा
ष्टभिर्नामधेयैरष्टौपुष्पाणिदद्याद्भवायदेवायनमःशर्वायदेवायनमःईशानायपशुपतये रु राम
द्राय उग्राय भीमायदेवाय महतेदेवायनमोब्रह्मणेनमोविष्णवेनमःस्कंदायनमःप्रयातु ४५

देवाय २

नगवानीशःसर्वलोकनमस्कृतः॥ अतेनहविषात्स्तःपुनरागमनायच पुनःसंदर्शनायचेतिप्रतिमास्थ
नेषस्वगणावाहनक्षिसर्जनवर्जंसर्वंसमानंमहत्वस्यपनमित्याचकृतन्दलाइभगवान्ध्यायनइतिकौ
र्मे। नविद्यतेएधनानुराणंविद्यतेकर्मवैदिकं॥ तस्मात्नादिमध्यांतंनित्यमाराधयेद्धरिं। अथवारुद्रमी
शानंभगवंतंसनातनं॥ आराधयेन्महादेवंभावपूतोमहेश्वरं। मंत्रेणरुद्रगायत्र्याप्रणवेनाथवापुनः
रुद्रगायत्रीतत्पुरुषायविद्महेइत्या घा। ईशानेनाथवारुद्रैत्र्यंबकेनसमाहितःपुष्पैःपत्रैरथाद्भि
र्वाचंदनाद्यैर्महेश्वरं॥ तथोनमःशिवायेतिमंत्रेणानेनवायजेत्। नमस्कुर्यान्महादेवंऋतंसत्यमितीश्वरंनि
वेदयीतस्वात्मानंयोब्रह्मराणमितीश्वरं॥ प्रदक्षिणंद्विजःकुर्यात्पंचब्रह्माणिवाजपेत्। ध्यायीतदेवमीशानं

शिववाक्य व्योममध्यगतंशिवमितिस्कांदे अग्राह्यंशिवनिर्माल्यं पत्रंपुष्पंफलंजलं। शालग्रामस्यसंसर्गात्सर्वंया
तिपवित्रतामितिकौर्मेघोमाहात्म्येबालस्यादृत्वादेवतायैनं।भुक्तेसयातिनरकंसकोटिभिर्जायत इ
तिशिववाक्यंस्कांदे। विप्रस्यतुसदेवाहंमुखेवस्य ... मुखेरपि॥ गरहत्वबालिप्रदृष्ट्वाभिविप्राणा
मिवदर्शनात्।बालिष्य ज्ञातथान्यद्धंकर्माणियानित्यस्वीयानिकुरुतेप्रियेतस्याहमग्रीरह्यामिचद्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा॰ म॰ ४५ खंडविभूषिते। तथा नमोंतेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजाविधीयते। एवकारः प्रणवपरिसंख्यार्थः। तथा नृसिंहताप
नीये स्त्रीशूद्राणां प्रणवं यजुर्लक्ष्मीस्त्रीशूद्रायनेच्छति। भविष्ये वि। स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मंत्रं ददद्द्विजः। शूद्रो न
रकमाप्नोति ब्राह्मणः। श्रद्धा नियात रुद्रयामले। न प्राचीमग्रतः शंभोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थितां। न प्रतीचीं यतः पृष्ठ
मतोऽस्त्यस्य समाश्रयेत्। मूलकं शंभोः पूजार्थे प्राचीमवस्थितः पेनस माश्रयेत्तां पश्चचक्रं पूर्वोक्तं संहारकं चक्रं प्राच्या
मवस्थितोऽपि एकवक्त्रपक्षे तु सुतरां। शाक्तिदेवी। दक्षोदक्षिणां दूरं च वचनं स्यपोपलक्षितं दिविषयमेव। वस्मारणा श्र
श्रावणः पूजायां तदनुसारेणैवाय स्यपूजकं तः प्राच्यास्तुनायं विषय इबाधात्। लिंगपुराणे। विना भस्म
त्रिपुंड्रेण विना रुद्राक्षमालया। पूजितोपि महादेवो न तस्य स्यात्फलप्रदः। तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ल
लाटे पि त्रिपुंड्रकं। संवत्सरप्रदीपे। त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्ष्णोर्यतस्तु ते। अश्रुकणा विंदवस्ते तु रुद्रा
क्षाख्यभवनभुवि। स्कंदे। पंचवक्त्रं स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः। अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्य
स्य च भक्षणात्। मुच्यते सर्वपापेभ्यः पंचवक्त्रस्य धारणात्। ॐ नम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं ज
प्त्वा शिरोभिः सा प्रकृत्याप्यधारणीयः विना मंत्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः। स याति नरकं घोरं याव त्म
दिंद्राश्चतुर्दश इति तत्रैवोक्तेः अथ पार्थिवपूजा। नंदिपुराणे। आयुष्मान् बलवाञ्छ्रीमान् पुत्रवान् धन ४५

वान्सुखी। वरमिष्टं लभेल्लिंगं पार्थिवं यः समर्चयेत्। तस्मात्पार्थिवलिंगं ज्ञेयं सर्वार्थसाध
कं। भविष्ये। मृद्भस्मगोशकृत्पिंडैस्ताम्रकांस्यमयं तथा। कृत्वा लिंगं सकृत्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि
सज्वि नमरलिंगं स्फाटिकं सर्वकामदं नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि ह्लिंगवत् कृत्वा पूजयविप्र दलस्य ते
वेहितेफले लिंगवत् लिंगाकारं तिष्ठितत्वे अशाखं परिमाणं न लिंगं कुत्र चित्स्मरः कुर्वीतांगुष्ठतो न्यूनं
नकदाचित्समाचरेत् अंगुष्ठेन तदर्द्धं तत्पर्वग्रथितः अंगुष्ठांगुलिमानं तु पत्रपत्रादि दृश्यते नत्र
तत्र हर हर सर्वग्रंथि निर्मितु पात्स्मरेत् इति छ रोगपरीक्षिणात् शिवधर्मे सहस्रमर्च्य लिंगं निर्गुणं सगुण ये५
इति रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुक्रमात् तथा वालुकानि च लिंगानि पार्थिवानि च कारयेत्
सहस्रपूजनात्सोपि लभते वांछितं फलं देवीपुराणे महाहरणालं घरमतिष्ठाह्वानमेव च स्नपनं पूजा
नैवेद्यं विसर्जनमतः परं हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् पशुपतिः शिवश्चैव महादेव इति क्र
मात् अत्रानुष्ठाने ॐ हराय नमः इति मृदाहरणं ॐ महेश्वराय नमः इति संघट्टनं ॐ शूलपाणये हस्तप्रतिष्ठितो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुति २

अ॰ चा॰ ४६ मेवं तिष्ठा ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचंद्रावतंसं रत्नाकल्पोज्वलांगं परशुमृगवराभीति
हस्तं प्रसन्नं पद्मासीनं समंतात्स्तुतममरगणै र्व्याघ्रकृत्तिं वसानं विश्वाद्यं विश्वबीजं निखिलभयह
रं पंचवक्त्रं त्रिनेत्रं इति ध्यात्वा पिनाकधृग्गिहागच्छेत्यावाह्य ॐ पशुपतये नमः इति स्नपनं एतस्मा
यं ॐ नमः शिवाय नमः इति एवमर्घ्यादिना पूजयेत् विसर्जनांतं भविष्यपुराणोक्तं सभा
यसितं ईशान्यादि दिक्षु वामावर्त्तेन पूजनं यथा ॐ शर्वाय क्षितिमूर्त्तये नमः ॐ भवा
य जलमूर्त्तये नमः ॐ रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः ॐ उग्राय वायुमूर्त्तये नमः भवायाकाशमूर्त्त
ये नमः ॐ पशुपतये यजमानमूर्त्तये नमः ॐ महादेवाय सोममूर्त्तये नमः ॐ ईशा
नाय सूर्यमूर्त्तये नमः मूर्त्तयोष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयोगतः आग्नेय्यंताः प्रयो एन
ज्यास्त्वेघोलिंगे शिवं यजेत् ततः ॐ महादेव क्षमस्वेति संहारमुद्रया विसर्जयेदिति ४६
नंदिपुराणे ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६

॥ॐ॥ गौ महिषाय वस्त्रपरिवलि पुष्प निवेदनं ॥ हयो नमः शिवायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः सर्वमंत्राधिकश्चाय
मोकारादिः षडक्षरः तन्मंत्रजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः । निष्कामः पुरुषो राजन् स रुद्रपदमश्नुते । पंचाक्षर
सुपक्रम्य भाविव्य ॥ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि वा । महापातकसंयुक्तो मंत्रस्यास्य जपे यथा । अधि
कारी भवेत्सर्व इति वेदत्रयी शिवः इतिस्तथार्थः । पर्वीकृय थापदानुरोधात्पथाधिकारी भवेत्तथा त्रिवी
दिसर्थः । तथा सर्वेषामेव पात्राणां वरं पात्रं महेश्वरः । पतेन त्रायते यस्मात्तीव नरकार्णवात् । शिव
मुद्दिश्य पद्दत्तं सर्वकारणकारणं । तदनंतफलं दातु भवतीति किमद्भुतं । दत्वा नैवेद्यवस्त्रादीन् नानार्दीतक
दाचन । त्यक्तं शिवमुद्दिश्य तद्दानेन न तत्फलं । आदानेन हरो ॥ शिवधर्मे । तस्मात्सुष्मैः फलैः पत्रैस्तो
येरपि च यत्फलं ॥ तदनंत फलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र कारणं । तत्रैव । लिंगानुलेपनं कार्यं दिव्यगंधैः सुगंधि
भिः । वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीपते । शिवधर्मे । तस्मात्पुष्पप्रदानेन लिंगेषु प्रतिमासु वा अ
शीति वर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत् । स्कंदे । पुष्पाण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य सदैव हि । प्रदत्वानी
तिशेषः ॥ भविष्ये । धत्तूरकैश्च यो लिंगं सकृत्संपूजयते नरः । सगोदानफलं प्राप्य शिवलोके महीपते
बिल्वपत्रैरखंडैश्च यो लिंगं पूजयेत्सकृत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीपते । तथा सर्वकाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा॰म॰ मं किल्विषरोगप्रस्य विनाशनं॥ बिल्वपत्रात्परं नास्ति येन तुष्यति शंकरः॥ तथा केशकीटादि विद्धानि निर्लेपपर्युषितानि चास्वप्ये
४७ पतितपुष्पाणि सर्जपुरहतान्यपि॥ तथा देवदारुसमं तेन सर्ज श्रीवासकुंदुरुं॥ श्रीफलं वा त्वसंमिश्रं दशधूपांतिं
पसंगातिः॥ सर्जः शालरसः॥ श्रीवासः सरलद्रवः॥ कुंदुरुः शैलेयमिति स्मार्त्तः॥ सल्लकी निर्यास इति दामोदरः॥ ए
ष्पः सोगंधिकं धूपं षट्सहस्रगुणोत्तरं॥ अगुरुं शतसाहस्रं द्विगुणं वा सितायुतं॥ गुग्गुलं घृतसंयुक्तं साक्षात्
त्र ह्यति शंकरः॥ तथा तैलेनापि हि यो दद्यात् दीपं भावेन मानवः॥ तेन दीपप्रदानेन शिवबद्धात्त्तस्तुवि॥ नैवेद्ये
रे॥ अथ भक्त्या शिवं यस्तु नैवेद्यमुपकल्पयेत्॥ आयघटे वात्मनः श्रेयस्त्वदीशाय प्रकल्पयेत्॥ भक्ष्यभोज्यं तु॥ शालितं
डुलप्रस्थं तु कुर्याद्यन्नं सुसंस्कृतं॥ शिवाय तं च रुद्रध्यायैश्चतुर्दश पोसमाहितः॥ शैवसर्वस्वे स्कांदे॥ एकमात्रफलं पक्वं यः
शंभोर्विनिवेदयेत्॥ वर्षाणामयुतं भोगः शिवलोके महीयते॥ एकं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेदयेत्॥ सर्व
९३ मष्टमहाभोगः शिवलोके महीयते॥ मोचा कदली॥ शिवपुराणे॥ नैवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत्॥ अग्नि
ष्टोमस्य यत्तस्य फलमाप्नोति मानवः॥ परिपक्वसुसंस्थं घृताढ्यपसिक्तं सुसंस्कृतं॥ शिवाय मांसं दत्वा
तु यद्गुण्यस्फलमाप्नुयात्॥ अशेषफलदानेन यत्फलं परिकीर्तितं॥ तत्फलं प्राप्नुयात्सम्यक् सर्वमांसनि राम ४७

लिंगपूजायां गुणफलसंबंधः लवणोनच सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामिकं अनेकफलदं भूरि सैकतं यदि कीर्ति
नं ग्रामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणोत्सवं अंधोत्थमन्नदं मोक्षं गुडोत्थं शांतिवर्द्धनं गंधोत्थं गुणदं भूरि श
र्करोत्थं सुखप्रदं वंशांकुरोत्थं वंशार्थ गोमयं सर्वरोगहृत वैश्वर्यं स्थिसंभवं लिंगं सर्वशत्रुविनाशनं आ
सुरीलवणोत्थं च सर्वलोकवशंकरं स्तंभाय रजनीपिष्टसंभवं लिंगमुत्तमं तदुल्लेखं पिष्टस्य लिंगस्य
वैस्वतं प्रदं दधिदुग्धोद्भवं लिंगं कीर्तिलक्ष्मीसुखप्रदं धान्यदं धान्यजं लिंगं फलोत्थं फलवर्द्धनं दूर्वागुडूचीसं
भूतमपमृत्युनिवारणं रसोद्भवं लिंगमुच्चाटनकारं परं आगमोक्तनियोगं तु तान्तासम्यग्विचक्षणः व
लमात्रस्य कुर्वीत लिंगं तत्र फलाप्तये नासंविग्नप्रदं लिंगं स्फाटिकं सर्वकामिकं विद्यार्थी लिंगसाहस्रं कन्यार्थी
तु शतत्रयं पुत्रार्थी सार्द्धसाहस्रं कन्यार्थी शतपंचकं सुहृत्कामः सहस्रं तु वस्त्रार्थी शतमष्टकं उच्चाटनपरो वैरपो
त्कसहस्रकं मारणार्थी सप्तशतं मोक्षार्थी शतमष्टकं स्तंभनं तु तदर्धेन मरणं तु तदर्धकं निग्रहानुग्रहे सह
हस्रं तु समाचरेत् महाराजभये पंचसहस्रं सर्वकामदं एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिंगं कामसिद्धिदं त्रिलिंगे सर्वकामानां
मारणं परमाद्भुतं लिंगानामयुतं चापि महाराजभये चरेत् कारागृहविमुक्त्यर्थमनेनं कारयेद्बुधः डाकिन्यादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भयेप्राप्ते सहस्रं कारयेत्तदा सहस्राणां पंचशतं पुत्रकामेन कारयेत् कृत्वा निसंविधानेन सगुणां पुत्र
मानुयात् लक्षमेकं तु लिंगानां यः करोति नरो भुवि शिवरूपमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा इ
ति शिवागमे लिंगविधानं चमत्कारचिंतामणौ नार्मदं गृहे ग्रमजाम्रं शिश्वतुरंगुलतोधिकं न
वितस्त्यधिकं धान्यसंभवाश्रेयस्तुता पंचसूत्रलिंगमिष्टं तश्रेरवरे लिंगमस्तकविस्तारं पू
जाभोगसमं नयेत् नाहं तत्त्रिगुणं कुर्यान्नाहवम्मीरविस्तृतिः पूजांशाद्विगुणां कुर्यादुन्नतं पीठमु
न्नमं वृत्तं वा चतुरस्रं वा मध्ये कंवसमन्वितं द्विगुणं लिंगनाहाच्च केदनाहं समाचरेत् त्रिमेखलम
गं५ धश्चोर्ध्वसमं वा पट्टिमेखलं लिंगमस्तकविस्तारं षड्गंविभजेत्ततः मेखलामेकभागेन कुर्यात्खातं च तत्समं
लिंगदैर्घ्यसमं कुर्यात्प्रणालं पीठखातनः विस्तारं तत्समं मूलेतदर्द्धं चनदग्रतः जलमार्गः प्रकर्तव्यस्तत्समधे
त्रिभागतः कुर्यात्तीर्थं दीर्घं वा प्रणालं च शिवागमादिति पूजाशलाका आभोगउक्तनानाहः पृथुता अप
माशयः लिंगमस्तकव्यासो लिंगोच्छ्रायसमः व्यासत्रिगुणो नाहः तावानेव पीठव्यासः पीठं चवृत्तं चतुरस्रं
वा प्रणालिका च लिंगव्याससमूले विस्तृता अग्रे तदर्द्धा तद्द्विगुणा सार्द्धा वा दीर्घेति विंदरिकायां॥ ॥ शोधपत्रं ४८

देवी२

वेदनात् शिवधर्मे [illegible] लिंगवेदीभवेद्देवी
[illegible]
लिंगोसा हुम्नम्र ... तयोः संयुज्यनास्या तां वक्ष्यस्ति तो देवी पुराणे संध्यवजे ततोसमप्रणालं नेवुलघपेत्
एकी भूतमना रुद्रयः कुर्यात् त्रिः प्रदक्षिणां छिन्नस्तेन भवेद्दुष्टिष्ठितस्य पुनरुम्भवः भविष्ये जानुभ्यां चैव पाणि
भ्यां शिरसा च क्षितिं गतः कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान्कामानवाप्नुयात् लिंगपुराणे गंधधूपनमस्कारैर्मुख
४६ वाद्येश्च सर्वशः यो मां समर्चयेन्नित्यं तत्र तदानुष्ठाम्यहं सदा महाभारते सर्वलक्षणहीनोपि युक्तो वा सर्व
पातकैः सर्वं तरति तत्पापं भावयन् शिवमात्मना राघवभट्टधृतं अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वास्यं दक्षहस्तकं
क्षिप्तांगुलीरंगुलीभिः संयुज्य परिवर्तयेत् प्रोक्ता संहारमुद्रेयमपि तो तु प्रयास्त तोत्रयो त्मनीति शेष
स्कांदे निर्माल्यं यो हि मम्र शिरसा धारयिष्यति अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः नरके पच्यते
घोरे तिर्यग्योनौ च संभवेत् ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशमिष्यम
हाव्रते शुचिः स्नात्वा नोदिने सर्वः एवं वस्त्रप्रष्टव्या रुद्रस्य निर्माल्यं सर्वा सा आस्तुतं शुचिं इति कालिकापु
राणीयमप्यविविषयं अनुपनीतविषयं वेति स्मार्ताः वेदकृत्वरस्य परे शिवे अन्यत्र शिवनिर्माल्यं पत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्रा॰ म॰ ४८ पुष्पफलं जलं शालग्रामशिलास्पर्शात्सर्वं याति पवित्रतां कोर्मे इति देवपूजा मात्स्ये तत्त्रोयदेच्छारमपि परज्ञेयं तत्तेन गु
हो न दृष्टं तेन गुरुमंत्रेन रैस्तत्राफलाक्रिया होन पुराणे॥ वस्त्राभरणमाल्यानि शयनान्यासनानि च प्रियाणि चात्म
नो यानि तानि देयानि वै गुरोरिति इति गुरुपूजा अथ वैश्वदेवविधिः नरसिंहपुराणे॥ पौरुषेण तु सूक्तेन ततो
विष्णुं समर्चयेत् वैश्वदेवं ततः कुर्याद् लिकर्म तथैव च ॥ शातातपः ॥ वैश्वदेवः प्रकर्त्तव्यः पंचसूना पनुत्तये इति
[illegible] मास्छलं ॥ पम॥ पंचसूना गृहस्थस्य वर्त्तंते हरहः सदा खंडनी पेषणी चुल्ली जलकुंभ अपस्करः इ
ति । खंड [illegible] लं खंडनं मुसलादि । अवस्कर उत्करः । उपस्कर इति पाठे शूर्पचालन्यादि गृहद्रवसिद्धः । अनग्निकस्त
यो विप्रः सोन्नव्याहृतिभिः स्वयं । हुत्वा शाकलमंत्रैस्तु शिष्टाभ्रं तु बलिं हरेत् । अनग्निको भार्याभावेन श्रौत
स्मार्ताग्निपरिग्रहाधिकाररहितः स्यात् कर्मप्रदीपे अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च अनाहिता
ग्नेरप्येष युक्तो बलिभिः सह । अग्न्यादिरग्निवाय्वादिदेवसंभारादि व्याहृतिकरणकः । अपिरेवकारार्थो
विद्वसुः । अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा पूर्णयेदिति स्थितिः ततः प्रजापतिहविरिति प्रजापतये स्वाहेति हुत्वेत्यर्थः ॥ एतज्ज राम
प इति तुलसीकालीनमतुष्यपक्षतोनुवाद माचांनतु हेम्नोत्तरं तद्विधिः ज्योतिष्टोमे शंकिल हेम्नो गर्भ तारे
वक्तृतस्येनसौ वपज्जनमहो साधाः षट् शाकलमंत्राः कातीयानां प्रसिद्धाः । आश्वलायनः । अथसायंप्रा ४८

तः । सिद्धस्य हविष्यस्य [illegible] जुहुयादग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमा
भ्यां मिंद्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वंतरय इंद्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणे स्वाहा सायश
ब्दो रात्रिपरः प्रातः शब्दोहःपरः सिद्धस्य पक्कस्य अग्निहोत्रदेवताभ्य इति सायमग्निप्रा
तः सूर्यः प्रजापतिरुभयत्र सोमाय वनस्पतय इत्येकाहुतिः वनस्पतिशब्दस्य योगिकत्वे
न विशेष्यापेक्षत्वेनासमासस्य सन्निहितसोमपदान्वयात् यथा ताष्टपानीयतशब्दस्याव
ष्टपदान्वयः अग्निर्गृहपतिः सोमो वनस्पतिरित्यादौ वनस्पतेर्गुणत्वदर्शनाच्च विश्वेभ्यो
देवेभ्य इत्येकाहुतिः विश्वशब्दस्य सर्वनाम्नो बुद्धिस्थापेक्षत्वेन सन्निहितदेवशब्दान्वयात्
एवं दशाहुतयो भवंति इति सूत्रोनारायणस्याप्ययमेवाशयः इत्येष देवयज्ञः भूतयज्ञ
मासहस एव । अथ बलिहरणमेताभ्यश्च देवताभ्यो ऽद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰ म देवताभ्यो वायुदेवताभ्य इंद्रायेंद्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणवरुण
४९ पुरुषेभ्यो सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशं ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यो ~~यमः यमपुरु~~
पुरुषेभ्यो बलिः पूर्वोक्त दशाहुति देवताकान् बलीन् प्राक् संस्थान् दत्वा किंचित्स्थले ~~ब्रह्म~~ अ
भ्यो बलिः पूर्वोक्त दशाहुति देवताकान् बलीन् प्राक्संस्थान् दत्वा तन्मध्ये
ऽग्न्यादिभ्यो बलिन् दत्वांतराले प्रागादिषु इंद्रादिभ्यस्तत्पुरुषेभ्यश्च दत्वातन्मध्ये
तु ब्रह्मणे तत्त्वदिक्षु ब्रह्मपुरुषादिभ्यो दद्यात् प्रथमं दिवाचारिभ्यो बल्युक्तेर्वैश्वदेवः प्रातरार
भ्य इति वृत्तौ इति भूतयज्ञः पितृमहायज्ञमाह स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिण
निनयेत् शेषग्रहणादनेन तर्पयेत् परप्रयुक्तं च द्रव्यं लभ्यते दक्षिणादातु इति पितृयज्ञः इदमेव कर्म
त्रयं वैश्वदेवाख्यं कारिका गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा तंत्रेनास्यत्र भगवद्वृत्तिका
रयचोयथा औपासनाग्निमन्यं वा समिध्याथ हविर्भुजं पर्युक्ष्य परिषिच्याग्निमलंकृत्य च पूर्ववत् ४९

हविष्यं पक्वमादद्यात् अधिश्रित्यानले च तत् प्राक्कोद्वास्य घृताभ्यक्तं हविः सव्ये निधाय च
हुत्वा हस्तेन सूर्याय इत्यादिभिर्दशभिस्ततः प्रजापति पदस्यात्ते वैश्वदेवं ननु स्मृतिः पर्युक्षणोक्ष
णाक्षनां कुर्याद्देवयज्ञायमीरितः एतेभुविबलिं दत्वा प्राक्संस्थान्ना निरंतरान् मुक्तांतरा
लं प्राक्संस्थानं ध्याइत्यादिभिर्हरेत् इहापि भवति स्वाहाकारान पितृयज्ञके अद्भ्यो हुता हुले
प्रत्यग्निंद्रायेति बलिं हरेत् पुरुगें द्राहुले रिंद्रपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ~~सोमायस्यमसादस्य तदुं~~
ततस्ततो बलिं यमाय ये तत्तराले स्य हरेद्दक्षिणतो बलिं याम्याक्रजे दुर्ग्याम्यं पुरुषेभ्यो बलिं
हरेत् प्राग्ब्रह्मणे बलिं हुत्वा वरुणायेति मंत्रतः तस्मादुदक्तु वरुणपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् सोमा
येत्यंतरालस्य हरेदुत्तरतो बलिं सोम्याद्गुलरुद्रगुसोमपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् यजंतस्वाहरेत्
यजंतस्वाहातैर्बलीन् मुक्तांतरालमिंद्रादि दिग्देवानां बलिं हरेत् इंद्रादि बलितः ~~प्राच्यां~~

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰म॰
५०

स्यात्पौरुषाबलिः अन्तराले बलीन्हृत्वा शिष्टैर्मन्त्रैरतः परं रक्षोभ्य इति सर्वस्माद्बलिमुत्तरतो हरे
त् भूतयज्ञाय मुदितः प्राचीनावीत्यतः परं स्वधा पितृभ्य इत्युक्त्वा दक्षिणस्यां तु निर्वपेदिति
अयं च वैश्वदेवो नराकारः संपद्यते चक्राकारमप्याह शौनकः चक्राकारेण यो विप्र सदा भूतब
लीन्हरेत् सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् अथ गृहबलिः शौनकः देवयज्ञान्नशे
षात्तु गृहद्वारादिषु क्षिपेत् चंडालपतितमहाय: कीलरुद्राय प्राच्यादि प्रतिदिशं सनवग्रहायेंद्रा
यबलभद्राय यमविष्णुभ्यां स्कंदवरुणाभ्यां सोमसूर्याभ्यामश्विभ्यां वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योथ मध्ये
वास्तोष्पतये ब्रह्मणे प्रागादिभित्तिमूलेषु सिद्ध्यै ऋद्ध्यै श्रियै कीर्त्यै वरुणायादृ थानेश्विभ्यां दृषदु
पलयोर्द्यावापृथिवीभ्यां मुद्गलखलमुसलयो रथनिष्क्रम्य भूमावप आसिच्य श्वचांडालभूपति
त भूतवायसेभ्योन्नं भूमौ विकिरेद्ध भूताः श्ववरं तिदिवानक्तं बलिमिच्छंतो वितुदस्य प्रेष्याः ते

एम
५०

भ्यो बलिं पुष्टिकामो ददामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददात्विति रात्रौ चेन्नक्तं बलिमिति ब्रूयादथ
प्रक्षालितपाणिपाद आचम्य शांता पृथिवी शिवमंतरिक्षं इति जपित्वान्यानि स्वस्त्ययनानि
ततो मनुष्ययज्ञशेषं भुंजीतेति इति वैश्वदेवविधिः अथ मनुष्ययज्ञः मनुः अतिथिभ्योन्न
दानं तु नृयज्ञः स च पंचम इति मार्कंडेयपुराणे ततः प्राज्ञः कुर्याद्द्वारावलोकनं मुहूर्तस्याष्टमभा
गमुद्वीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् नमित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनं अज्ञातकुलनामानं तत्का
लसमुपस्थितं बुभुक्षुमागतं श्रांतं याचमानमकिंचनं ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं संपूज्यः शक्तितो बुधैः
इति कौर्मे हंतकारमथान्नं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वर
मिति अतिथिपरमेश्वरभावये दित्यर्थः मनुः ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयं अग्रं च
तुर्गुणीकृत्य हंतकारो विधीयत इति अथ पाराशरः दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰ प्र॰ इदुद्धयाचततोदद्याद्भिक्षवेसत्यवारितं व्यासः पंचयज्ञांस्तुयोमोहान्नकरोतिगृहाश्रमी तस्यना
५२ मंचनपरोलोकभवतिधर्मतः इतिमाधवीयेपुराणे यत्फलंसोमयागेनप्राप्नोतिधनवान्द्विजः
सम्यक्पंचमहायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयादिति अथकात्यायनीयावैश्वदेवानुष्ठानप्रयोगः पंचम
हायज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकंश्राद्धंकृत्वावैश्वदेवार्थपाकंविधायर्थपाकंविधा
यसमुद्धृत्याभिघार्यसमुद्धृत्याभिघार्यपश्चादग्नेःप्राङ्मुखोपविश्यदक्षिणंजान्वाच्यमणिको
दकेनाग्निपर्युक्ष्योदनमादायब्राह्मणेस्वाहेदंब्रह्मणे प्रजापतयेस्वाहा इदंप्रजापतये गृह्याभ्य
स्वाहाइदंगृह्याभ्यः कश्यपायस्वाहाइदंकश्यपाय अनुमतयेस्वाहाइदमनुमतये इतिपंचा
हुतीर्हुत्वा मणिकसमीपेहुतशेषेणान्नेन पर्जन्यायनमइतिपर्जन्याय अद्भ्योनमइतिइद
मद्भ्यः पृथिव्यैनमइदंपृथिव्यै इतिप्राक्संस्थमुदक्संस्थंवा बलिंदत्वादक्षिणोत्तरयोर्द्वारशाखयो ५२

बलिंदत्वादक्षिणोत्तरयोर्द्वारशाखयोर्यथाक्रमंधात्रेनमः इदंधात्रे विधात्रेनमः इदंविधा
त्रइतिबलिंदत्वाप्रागादिक्रमेणइतिवायवेनमः इदंवायवेइतिप्रतिदिशं बलिचतुष्ट
यंदत्वाप्राच्येदिशेनमः इदंप्राच्येदिशे दक्षिणायैदिशेनमः इदंदक्षिणायैदिशे प्रती
च्येदिशेनमः इदंप्रतीच्यै उदीच्येदिशेनमः इदमुदीच्यै इतिदिग्भ्यश्चबलिंदत्वा तदंतराले
ब्रह्मणेनमः इदंब्रह्मणे अंतरिक्षायनमः इदमंतरिक्षाय सूर्यायनमः इदंसूर्याय इतिबलि
त्रयंदत्वाउत्तरतोविश्वेभ्योदेवेभ्योनमः इदंविश्वेभ्योदेवेभ्यः विश्वेभ्योभूतेभ्योनमः इदंवि
श्वेभ्योभूतेभ्यः इतिबलिंदत्वातयोरप्युत्तरतः उषसेनमः इदमुषसे भूतानांपतयेनमः इदं
भूतानांपतयेइतिबलिद्वयंदत्वा ब्रह्मादिबलीनांदक्षिणतः प्राचीनावीतीदक्षिणामुखः
पितृभ्यः स्वधानमइतिमंत्रेण पात्रावशिष्टान्नेन एकबलिंदत्वापात्रींप्रक्षाल्ययक्ष्मैतत्ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰म॰ ५२ नत्ते निर्णेजनं इति निर्णेजनजलं वायव्यां दिशि त्यजति येद्यक्ष्मण इत्यस्मा ऐंद्रव
रुणवायव्याः सौम्या वै नैरृतास्तथा वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं मयार्पितं इदं वायस
भ्यः द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ताभ्यां पिंडं प्रदास्यामि स्यातामेताव
हिंसकौ इदं श्वभ्यः देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः प्रेताः
पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छंति मयाद्य दत्तं इदं देवादिभ्यः पिपीलिका कीट
पतंगिकाद्याः बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं तेसु
खिता भवंतु इदं पिपीलिकादिभ्यः इति काकादिबलीन् बहिर्दत्वा पादौ प्रक्षाल्याचान
म्यातिथिं प्राप्तौ पादप्रक्षालनपूर्वकं गंधमाल्यादिभिरभ्यर्च्यान्नं परिवेष्य हंततोन्नाभि
दं मनुष्यायेति संकल्प्य दद्यात् इति कात्यायनीयो वैश्वदेवः इति पंचयज्ञाः अथ भोज ाम ५२

नन्यासः पंचार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पंचार्द्रता मता इति
श्रमाधिके आर्द्रपादस्तु भुंजीयात्प्राङ्मुखश्चासने शुचिः पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन
वा पुनरिति बौधायनः उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तु
लं चार्धचंद्रिकं कर्तव्यमनुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मंडलं पैठीनसिः सौवर्णराजते ताम्रे पद्मपत्रे प
लाशयोः भाजने भोजनं कुर्यात् त्रिरात्रफलमश्नुते एक एव तु यो भुंक्ते विमले कांस्यभाजने
चत्वारि तस्य वर्धंते आयुः प्रज्ञा यशो बलमिति पद्मपलाशपूर्वग्रहणं गृहस्थभिन्नपरं तथापा
त्रं भुंजीत भिन्नकांस्यमलाविले पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैंदवं चरेत् ब्रह्मचारी यतीनां तु चां
द्रायणफलं लभेत् एष मनुष्यासांते रिरतिमदनाशयः पलाशावल्लीपलाशः इति स्मृत्यर्थ
सारे कांस्यपात्रं गृहीमात्रपरं तांबूलाभ्यंजनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनं यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा

आ॰म
५३

चविधृर्जयेत् इति प्रचेतसउक्तेः पात्रप्राणाहुतिग्रहणोत्तरं यत्रादौ संस्थाप्य न्यस्तपात्रस्तु भुं
जीत पञ्चग्रासान् महामुने शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पितृर्थं निर्वाधरे इति व्यासोक्तेः न्यस्तपात्र
भूमिन्यस्तपात्रः उद्धृत्य यत्रादौ संस्थाप्य पित्रर्थं श्राद्धभूमितानो धरेत् इत्यर्थ इति मदनादयः
तथा च ब्रह्मपुराणे पित्र्ये कर्मणि भुंजानो भूमौ पात्रं न चालयेत् इति तत्रैव अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ
प्रांजलिः कथयेत्ततः अस्माकं नित्यमस्त्वेतमिति भक्त्याथ वंदयेत् गोभिलः अथातः प्राणा
हुतिकल्पः व्याहृतिभिर्गायत्र्याभिमंत्र्य ऋतं त्वा सत्येन परिषिंचामीति सायं सत्यं त्वर्तेन परिषिं
चामि प्रातरित्यादि तदनंतरं कृत्यमुक्तं भविष्यपुराणे भोजनात् किंचिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलीं
दत्वाथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत् यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनां प्रेतानां प्रीतये
क्षिप्तमिदमस्तु यथासुखमिति तदनंतरं कृत्यमाह याज्ञवल्क्यः आपोशानेनोपरिष्टादधस्तादश्न
तातथः अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना इति कामी अमृतापस्तरणमसीत्यापोशनं क्रियाचरे ५३

इति शौनकः स्वाहांताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मंत्रास्तु वायवः तर्जनीमध्यमांगुष्ठलग्नप्राणा
हुतीर्भवेत् जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनैर्न स्पृशेदिति जिह्वाग्रसनं च विशेष उक्तः अश्वमेधिके
यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतेर्नृप तथा समाहुतिः कुर्यात् प्राणाहुतिमतंद्रितः इति
अश्नीयात्तन्मना भुक्त्वा भुंजीत मधुरं रसं लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः
प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः अंते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्यैर्न मुंचति अपरार्कः
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः इधमनुः
पीत्वापोशानमश्नीयात्पात्रे दत्तमगर्हितं भार्याभृतकदासेभ्यः उच्छिष्टं शेषयेत्ततः इति भोजनं तु
न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथंचन अन्यत्र दधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः मनुः सायंप्रातर्द्विजा
तीनामशनं श्रुतिचोदितं नांतरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः इति अत्र पूर्वाषाढीकालद्वय
विशिष्टभोजनक्रियाया एव नियमविधेः बाधुशातु निराशस्त्रीणां नास्मिन्नभ्यासो विरोध इति धर्मत्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰म॰ अतः सत्याबुभुक्षायां सति चान्ने भोजनमकुर्वन् प्रत्यवैतीति विज्ञानेश्वरः सायंप्रातरेवेति कालां

५८ तरपरिसंख्येति हालायुधः इयं च तद्‌पपत्तिः नयत्रिदोषाकालांतरस्य विध्यप्राप्तत्वेन शास्त्र

प्राप्तरूपदोषाभावात् पंचपंचनखाभक्ष्याः इत्यत्रेव शशादिभिन्नश्वादिपंचनखभक्षणस्यरा

ग ग प्राप्तत्वेन तद्बाधेपि दोषभावः स्वार्थहानिपरार्थकल्पनादोषद्वयवतीलक्षणानुनाचरेत्याद्येक

वाक्यतानुरोधेनागीकुर्या साधन्जातपुत्रः कृष्णकेशोग्निमादधीतेत्यत्र वयोविशेषस्य

अर्थमतवेदिनोत्यत्र च संधिदेशस्य लक्षणावाक्यभिदोभयात् तत्र तत्र सतेः सायंप्रातर्भु

जीतैवेति नियमविधौ हि मध्ये पि भोजनस्य प्राप्तत्वेन तन्निबोधनार्थं नांतरेत्यादि एथग

वाक्यस्यादिति अहस्तु बुवेनांतरेत्यादि कमेव विधिप्रत्यय युक्तत्वात् अंतरालकालनिषेधिकं

पूर्वार्धोर्थवादोर्थे पादश्च तद्‌वत्वं च सायंप्रातः शाढ्यावेतरारात्रायस्य पुरोडाशाविति इयं च राम

सायंप्रातःपादयोरात्रिमध्याह्नलक्षणापि युक्ता उपास्य पश्चात्संध्यां हुत्वाग्निस्तान् पास्य च ५४

।श्रीमा

धर्मेपरिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तो पसंविशेत् मध्य दिनो मनुष्याणां मध्यंदिने मनुष्या अशन

मभ्यवहरंति इत्यादिवाक्य प्राप्तानुवादत्वात् एवमितद्वयस्तु विधौ लक्षणाति क्लिष्टेति दि

क् भोजने पंचग्रासपर्यंतं मौन नियमस्तत्र नियमः पंचग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनमहद्

इतिरत्थमनूक्तेः पुराणस्नास्यतो वरुणः शांतिं जुह्वताग्निः श्रियं हरेत् भुंजतो मृत्युराधुष्यंतस्मान्

मौनं त्रिषु स्मृतं अत्र विशेषः पृथ्वीचंद्रोदये स्मृतिरत्नावल्यां यवीयसां नृपवितायश्च भुक्त्वाश्राधि

मौनं त्रिषु स्मृतं अत्र विशेषः पृथ्वीचंद्रोदये स्मृतिरत्नावल्यां यवीयसान्नृस्वितायश्च भुक्त्वाश्राधि

कभोजने प्राणाग्निहोत्रादन्यत्र नासौ मौनं समाचरेदिति मौनी वाप्यथवा मौनी प्रहृष्टः संयतेंद्रि

यः भुंजीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि वापयेदिति नप्रकीरेदित्यर्थः पैठीनसिः लवणव्यंजनं चैव घृ

तं तैलं तथैव च लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् सएव दर्व्यादियद्दत्तान्नं तु समस्तं व्यंज

नानि तु तथोदके यच्च पक्वान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति सपूर्णाहां सुरापश्च सस्तेनो गुरुतल्पगइति

शातातपः हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत्स्मृतम्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ॰ म॰ ५५ अश्वमेधिके उदक्याया मपि चाण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च भुंजानो नैव पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् के
शकीटावपन्नं च मुखमारुतावीजितं अन्नं तद्राक्षसं विद्यात् तस्मात्तत्परिवर्जयेत् शातातपः अ
ग्र्यासनोपविष्टश्च यो भुंक्ते प्रथमं द्विजः बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पंक्त्या हरति किल्बिषं गोभिलः एकपंक्त्या
पविष्टानां विप्राणां सहभोजने यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं नाश्नीयुरितरेऽपि तु मोहात्तु भुंक्ते यस्तत्र तस्य सांत
पनं चरेत् भुंजानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् भोजने विघ्नकर्तासौ ब्रह्महापि तथोच्यत इति इदं च
गुरुभिन्ने आचान्ते उत्थिते वा बोध्यं तदाहोशना अगमिराचमनोत्थानं चैति पङ्क्तिस्थानां भोजनं निषेध
कृत्प्रयोजकइति शेषः अयं च निषेधो युगान्तरपरः उच्छिष्टस्यापि विसर्जनमिति कलौ निषेधपुणा
ठादिति केचित् तन्न एकस्मिन्नुत्थितेऽपीतरपात्रस्थान्नस्योच्छिष्टत्वाभावेन तथा नास्ति इत्युप
ठादिति केचित् तन्न एकस्मिन्नुत्थितेऽपीतरपात्रस्थान्नस्योच्छिष्टत्वाभावेन तत्थनाप्रसक्तेः वस्तुत
स्तु उच्छिष्टस्यापवर्जनमितिपाठः तदर्थस्तु अपवर्जनं दानं तत्तु ब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेदिति
मधुपर्कप्रसक्तं कलौ निषिध्यते निरणाद्ये मात्सरण्यैः कलिवर्ज्ये बृहस्पतिः नस्पृशेद्वामह रा॰ म॰ ५५

स्तेन भुंजानोऽन्नं कदाचन न पादेन शिरोवस्त्रेण पदा भाजनं स्पृशेदिति आदित्यपुराणे
नोच्छिष्टं ग्राहयेदन्यं जग्ध्वा शिष्टं न संत्यजेत् शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्द्वादशत्थितावपीति ब्रह्म
पुराणे यस्तु पाणितले भुंक्ते यश्च फूत्कारसंयुतं प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमांसवच्च तत् नजी
र्णभोजनं कुर्यान्न कुर्याद्भाति बुभुक्षितः नार्द्रवासा नार्द्रशिरा देवालयगतोऽथवा न प्रसारितपादस्तु पा
दरोपितपाणिमान् न चैव शिरसि श्वापिनो संगकृतभाजनः ग्रासशेषं न चाश्नीयात् पीतशेषं पि
बेन्न च शाकमूलफलेक्षूणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् बहूनां भुंजतां मध्ये नाश्नीयात्त्वरान्वितः वृथा न वि
किरेदन्नं नोच्छिष्टस्य क्वचिद्व्रजेत् इत्थं मनुः न पिबेन्न च भुंजीत द्विजः सव्येन पाणिना नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत् पिबतो यस्पतेत्तोयं भाजने मुखनिस्सृतं अभोज्यं तद्भवेदन्नं भो
क्ता भुंजीत किल्बिषं पीतावशेषं तोयं ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् पिबेद्यदि हितं तोयं द्विजश्चान्द्रायणं
चरेदिति कौर्मे नार्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्धवस्त्रधृक् न भिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाणि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰म॰ पु. नोद्धृतशेषं तमारभ्यान्नमूर्धानस्पृशन्नपि न भुंजीतेत्यर्थः नब्राह्मणं कीर्तयन्वापि न नि:
५८ शेषं न भार्यया नागारे न च वाकाशे नान्तरे वाऽऽलयादिष्वपि भार्यया सह या गेहे तृतीया शातातपः
उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः अत्रिः तोयं पा
णिनखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत्क्वचित् सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत् याज्ञवल्क्यः संधि
न्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणमारण्यकमथाविकमिति औष्ट्रे
मिलिते विकारमात्रे तद्धितः तेनाष्टसंबंधि मासादपि बर्ज्यं गौतमः गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः
सूतके ज्यामहिष्याश्च नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रमैकशफं स्यंदनीयं मसू संधनीनां विवत्सायाश्चे
ति अत्र विवत्सायागोरेव वर्ज्यं न महिष्यादेरपि गोत्वर्समना यिमयो विशेषस्यैव वत्सपदेऽरा
ति अत्र विवत्सायागोरेव वर्ज्यं नमहिष्यादेरपि गोलरमनायिमयो विशेषस्येव वत्सपदरा
कयत्वेन महिष्या अपत्येतदप्रसक्तेः एतेन विवत्सागवादिरिति हरदत्तीयमाहिपरपरास्तस्य ५८

प्रसूतवत्सानां यमसूत्रमननजननी संधिनीसगर्भा सायंप्रातर्वा तिक्रम्य यादुग्धे सायो जिता
न्यवत्सा वा अत्यतब्वा स्यानेन विवत्सापदं पुनरुक्तमिति केचित् तत्र तदर्थयोः परस्परव्यभिचाराद्
विज्ञानेश्वरा व्यवमेवाभिप्रेतिश्च्छाके गौतमः कहम्के भ्रमणग्रावचक्रपेषणयंत्र कात्यायनः
विज्ञानेश्वराप्यवमेवाभिप्रेतिश्लोकः गौतमः कदम्बभ्रमणग्रावचक्रपेषणयंत्रे कात्यायनः
चंडालपतितोदक्या वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः भुंजीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनं बृहस्प
तिः अप्यकपत्त्यानाश्नीयाद्ब्राह्मणैः स्वजनैरपि को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेदिति
एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनां सर्वेषां तत्समं तावद्यावत्पंक्तिर्न भिद्यते अग्निना भस्मनाचैव
स्तंभेन सलिलेन च द्वारेण च च मार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः पाराशरः यावच्छिन्नशिरा भुंक्ते यावभुक्ते
दक्षिणामुखः वामपादे करं स्थित्वा न हि रक्षांसि भुंजत इति वामपादे करस्य स्थित्यर्थः स्थित्वा पावि
त्यमनुः आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुंक्ते ऋतं भुंक्ते उदङ्मुखः इति
दक्षिणामुखनिषेधस्तु नित्यभोजनपरः अथ भोजनांतरांगानि देवलः भुक्त्वा द्विजः समाचम्य

सर्वस्मात् किंचिदाचमनं । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्बलीति तत्र मंत्र रौरवे पुण्यनिलये
पद्मार्बुद निवासिनां उच्छिष्टोदकमिच्छतां अक्षय्यमुपतिष्ठतामिति व्यासः ततस्तस्य सन्नमतापि
धानमसीत्यर्थं प्राश्य तस्माद्देशानुमनो गपस्पृश्य विधिवदाचमेदिति श्लोकगौतमः गडूषसस्या
थसमयेत्तर्जन्यावक्रवालनं कुर्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेदिति तथा थालास्मिन्नाचमनं कुर्वीत
यत्र भांडस्थभुक्तवान् यद्यासित्वतिनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथाप्रय
तो भवेत् व्यासः हस्तप्रक्षाल्य गंडूषं यः पिबेद् विचक्षणः स देवांश्च पितॄंश्चैव ह्यात्मानं चैव घातयेत्
कोर्मे आचांतः पुनराचामेदयं गौरिति मांत्रवः द्रुपदा वा त्रिरावृत्य सर्वपापप्रणाशिनी प्राणानां
ग्रंथिरसीत्यालभेद्धृदयं ततः आचम्याङ्गुष्ठमात्रोयं पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे निःश्रावयेद्धस्तजलमूर्ध्व
हस्तः समाहितः हुतानुमंत्रणं कुर्याच्छ्रद्धयामिति मंत्रतः अक्षाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणे
ति हि सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परस्मृतः यो नेन विधिना कुर्यात्स याति ब्रह्मणः पदमिति ॥ ५७

विष्णुपुराणे विष्णुस्तं तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा सत्येन तेन वै भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा इत्युक्त्वा
र्थस्वहस्तेन परिमृज्यात्तथोदरं अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्मण्यतन्द्रितः आचान्तोऽप्यशुचिस्ता
वद्यावत्पात्रमनुद्धृतं उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही भूमावपि हि लिप्तायां तावत्स्या
दशुचिः पुमान् आसनादुत्थितात्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीमिति मार्कंडेयः भूयो व्याचम्य कर्तव्यं
तस्मात्तांबूलभक्षणं इति वसिष्ठः दत्तिस्सपूगं च सपत्रं च चूर्णेन च समन्वितं अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्तां
बूलं वर्जयेद्बुधः एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् अतिशुत्रिपूगं स्याधिकेनैव दुष्यति पू
र्णमूलं भवेद्व्याधिः पूर्णाग्रे पापसंभवः चूर्णपूर्णं क्षिपेदायुः शिरा बुद्धिनिवासिनी तस्मादग्रं
च मूलं च शिरां चैव विशेषतः चूर्णपूर्णं वर्जयित्वा तांबूलं खादयेद्बुध इति अथ भोजनोत्तरक
र्त्यं दक्षः इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसंध्या ततः पुनः
यमः एवं रात्रमयात्मवं घटिकैकाद्यदा भवेत् सायंसंध्यामुपास्याथ कुर्याद्धोमं च पूर्ववत् दी

कालः संग्रहे रवेरस्तसमारभ्य यावत्सूर्योदयो भवेत् यस्य तिष्ठद्गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता

आ०म कालःसंग्रहे रवेरस्तसमारभ्य यावत्सूर्योदयो भवेत् यस्य तिष्ठद्गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो दुःखदः सौ हानिदो दक्षिणामुखः सं

५८ आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो दुःखदः सौ हानिदो दक्षिणामुखः सं

ध्यावंदनपूर्वमुक्तं तत्र विशेषव्यासः जपेद्वारुणमंत्रांस्तु इमंमेवरुणादिकान् चतुर्मंत्रान् वि

शेषज्ञः संध्याफलमवाप्नुयात् संध्यावंदनाकरणममदग्निः एकाहवाप्यतिक्रम्य संध्यावंदनक

र्मेच अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्या वायुतं जपेत् द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं भवेत् त्रिरात्र

स्परतश्चैस्यान्मृद्र एव न संशयः कालातिक्रमे पारिजाते गौतमः संध्याकालेत्वतिक्रांते स्नात्वाचम्य

यथाविधि जपेदष्टशतं देवीं ततः संध्यां समाचरेदिति वसिष्ठस्तु कालातिक्रमणे चैव त्रिसंध्यमपि सर्व

दा चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्वीत भानोर्व्याहृतिसंपुटं यमस्तु प्राणायामत्रयं प्रातः संगवे द्विगुणं भवेत् मध्या

न्हे त्रिगुणं प्रोक्तं मपराण्हे चतुर्गुणं सायान्हे पंचगुणकं संध्यातिक्रमणे भवेत् यदादौ ध्यतिमंत्रैर्वैस

त्यास्त्वपेद्यदि अकाले कुर्वतः कर्म काले कालेरुतातितु भवतीति शेषः श्राद्धभोजने तु गर्गः दशाद्ब राम

५८

त्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः ततः संध्यामुपासीत शुद्ध्येतु तदनंतरं इदं तु संध्याधि

कारार्थं न तु श्राद्धभोजनप्रायश्चित्तमिति नृसिंहः प्रायश्चित्तमेवेत्यन्ये तत्तु गुरुप्रायश्चित्तोतराशका

यिति अथ सायंहोमकालः कात्यायनः सूर्यस्तशैलं संप्राप्ते षड्भिरिहंगुलैः प्रादुष्करामग्नीनां

प्रातर्भासांच दर्शनात् तथा यावत्सम्यङ् नाव्यतेनभस्यर्क्षाणि सर्वशः नच लोहित्यमापैति तावत्

सायं च हूयत इति अथ स्वापः गार्ग्यः शुचिदेशे विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् वैदिके गारुडे मंत्रैर

भिमंत्र्य स्वपेत्ततः मंगल्यं पूर्णकुंभं तु शिरःस्थाने निधापयेत् अथो तु सुप्तपादस्तु स्वाचांतः श

यने शुचौ अभीष्टदेवतानां तु संस्मरन्मगलध्वनौ रात्रिसूक्तं जपेद्रात्रौ रात्रिसामभवन्तरः

क्षमः शांतः तथा पूर्वरात्रे व्यतीतोऽनंतरं तु सगच्छेदिति मदिर पादौ प्रक्षाल्य पूर्व पश्चाद्विन्यासमावि

शेत् अथ रतिः सस्मृत्य परमात्मानं पत्नीजंघे प्रसारयेत् योनिस्पृष्ट्वा जपेत्सूक्तं विष्णुर्योनिंश

जापते रेतः सिंचतो यान्यात्समाद्गर्भं बिभर्तीति याज्ञवल्क्यः षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मि

न्युग्मासु संविशेत् ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰म॰ नुस्मरन्निति कामं तु ऋतुकालाभिगामित्वं स्वदारेषु कृतात्मनः पर्ववर्जं गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यमुदाहृ
५९ मिति एवं प्रकारेण गच्छतः श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यक्षतिदोषः इति मिताक्षरायां पंचदशदिनपर्यंतं गम
नाभावे यदि न च श्राद्धप्रसक्तौ तद्दिने गच्छतो दोषाभावपरमिति हेमाद्रिप्रमाणेन तत्र मिथ्यं मनुः ता
सामान्यश्चतस्रस्तु निंदितैकादशी तिथा त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रय इति तथा
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनं कृत्वा सचैलस्नातस्तु वारुणीभिश्च मार्जयेत् इति
मनुः अमावास्याष्टमीं चैव पूर्णमासीं चतुर्दशीं ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विज इति
स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शात् हास्यशृंगारभाषणात् स्पंदते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्वृतिसंगमादिति
कृतौ तु गर्भशंकित्वात्स्नानं मैथुने निःस्रुतं अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवदिति विष्णुपु॰
कृतौ तु गर्भशंकित्वात्स्नानं मैथुने निःस्रुतं ... रत्यादादर्शने च भुक्त्वा सायं ततो गृही अगच्छद्यामसुरिता मपि दारुमयीं नृपति
न विशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च न च जंतुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृतां गच्छे

यशायनार्थमिति शेषः शयनविधिं महाहारितः स प्रक्षालितचरणः सर्वतो रक्षां कृत्वा पू
र्णघटादि मंगलोपेत आत्माभिरुचितास्त्रामाणमिति पठन् शय्यामधितिष्ठेत् परात्रिसू
क्तं जप्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य सर्पापसर्पभद्रं ते इत्येतच्छ्लोकद्वयं जप्त्वेष्टदेवतास्मरणं कृत्वा समाधिमा
स्थायां चान्यान्वैदिकान्मंत्रान् सावित्रीं जप्त्वा मंगलस्तुतिं शास्त्रं च शृण्वन्दक्षिणशिराः स्वपेदि
ति विष्णुपुराणे रात्रिसूक्तं जपेत्स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः नमः स्कृत्वाव्ययं विष्णुं समाधि
स्वपेन्निशीति सुखशायिनो देवाः गोभिलेन दर्शिताः अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुंदो महा
मुनिः कपिलो मुनिरास्तीकः पंचैते सुखशायिन इति दक्षिणशिरा इति प्रदर्शनार्थं तथा
विष्णुपुराणे प्राच्यां दिशि शिरश्शस्तं याम्यायामथवा नृप सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रो
६० गदमिति हारीतोपि न चिय गुरुदक् प्रत्यक्शिराः कोणशिराः पश्चिमशिरा उत्तरशिराश्च
आ॰म॰ ति दिग्विशेषेण फलविशेष उक्तो मार्कंडेये प्राक्शिराः शयने विद्याद्धनमायुश्च दक्षिणे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ॰म॰ गे पश्चिमे प्रबलां चिंता हानिर्मृत्युरथोत्तरे स्थलावराफलविशेषमाह गार्ग्यः स्वगेहे
६० प्राक्शिराः शयने श्वासुर्ये दक्षिणाशिराः प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः इति ग
यानि कानि च पुण्यानि यत्किंचिदनुलेपनं अलक्ष्मीपरिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर शयने
वर्ज्यस्थानान्याह मार्कंडेयः शून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे महादेवगृहे चापि मातृ
वेश्मनि न स्वपेत् न यक्षनागायतने स्कंदस्यायतने तथा कुलच्छायासु च तथा शर्करालोष्टपांसु
षु न स्वपेच्च तथा दर्भे विना दीक्षां कथंचन धान्यगोधनविप्राणां गुरूणां च तथोपरि नाका
शे सर्वतः शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथेति निषिद्धशय्योक्ता विष्णुपुराणे नाविशालां न वा भग्नां
नासमां मलिनां तथा न च दंतमयीं शय्यामधितिष्ठेत् नास्तृतां दंतमयीं मृतहस्तिदंतमयी
मीत्यर्थः तथा च तत्रैव मृतदंतमये विद्धं दर्भे पिलाशजे नाशयीत नरो धान्ये शयने पक्वदा
रुजे पंचदारुणि वा क्वापि नित्यजे द्रुमास्तथा अश्मपोठोत्थितांश्चैव घटसिक्ततरूंस्तथा करि रम
६०

भग्नकूले चैव न शयीत कदाचन इति स्वापकालमाह दक्षः प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासे
न योजयेत् यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्प्यत इति तथा निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं
वदनात्त्यजेत् पर्यंकात्प्रमदां भालात्पुंड्रं पुष्पात् इति शयनविधिः तदेवमुक्तमाह्निकमेतत्
अकरणे प्रत्यवायश्रुतेः कामं इत्येतदाखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै द्विजाः ब्राह्मणानां कृत्यजा
तमपवर्गफलप्रदं नास्तिकादथवालस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः स याति नरकान्घोरान्का
कयोनौ च जायत इति नान्यो विमुक्तये पंथा मुक्ताश्रमविधिस्वकं तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तु
ष्टये परमेष्ठिन इति अथ रात्रौ स्वप्नफलनिर्णयः तत्रादौ स्वप्नदर्शनावस्थामाह वैद्यः सर्वेंद्रि
यपुरतो मनोऽनुपरतं यदा विषयेभ्यस्तदा स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति स च स्वप्नो द्विविधः इष्टफ
लो निष्टफलश्चेति तत्र फलसामान्यतो इष्टफलो यथा नदीसमुद्रतरणमाकाशगमनं तथा
भास्करोदयनं चैव प्रज्वलितं हुताशनं ग्रहनक्षत्रताराणां चन्द्रमण्डलदर्शनं हर्म्यस्यारोहणं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चैत्यप्रासादशिरसो गिरा एवमादीनि संदृश्य स नरः सिद्धिमाप्नुयात् स्वप्नेषु मदिरापानं वसाभासस्य भक्षणं क्रिमिविष्टानुलेपनं च रुधिरेणाभिषेचनं भोजनं दधिभक्तस्य श्वेतवस्त्रानुलेपनं रत्नान्याभरणादीनि स्वप्ने दृष्ट्वा प्रसिध्यति देवविप्रद्विजश्छत्रं तु वृषं कुञ्जं पार्थिवान् सुहृत्पुष्पांबरधरां प्रशस्ताभरणां गतां वृषभपर्वतौ क्षीरफलीरक्षाधिरोहणं दर्पणमिषमाल्याधिस्तरणं च महाभसां दृष्ट्वा स्वप्नेऽर्थलाभः स्याद्व्याधिमुक्तश्च जायते इति सामान्यानि ष्फलानि यथा यूपकिंशुकवल्मीकपारिभद्राधिरोहणम् तैलकार्पासपिण्याकलोहानां क्षिविपत्तये विवाहकरणं स्वप्ने रक्तस्रग्वस्त्रधारणं स्रोतसाहरणं नेष्टं पञ्चमासस्य भोजनानि भवति तदेवं द्विविधस्यापि स्वप्नदर्शनकालभेदेन फलभेदः स्वप्नाध्याये स्वप्नेषु प्रथमयामे संवत्सरविपाकतः द्वितीये चाष्टभिर्मासैस्त्रिभिर्मासैस्त्रियामिके अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् गोविसर्जनवेलायां सद्य एव भवेदिति अथ विशेषतः शुभफलाः स्वप्नाः ६१

यस्तु पश्यति वै स्वप्ने राजानं कुञ्जरं हयं सुवर्णं वृषभं गां वा कुटुम्बं तस्य वर्धते आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनां विष्टानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्ने ष्वगम्यागमनं च धन्यं क्षीरारिणः फलिनं रक्ष्म काकिया धिरोहति तत्रस्थश्च विबुध्येत धनं शीघ्रमवाप्नुयात् दधिलाभे भवेदर्थो घृतलाभे ध्रुवं यशः यस्य श्वेतेन सर्पेण ग्रस्यते दक्षिणः करः सहस्रलाभस्तस्य स्यात् पूर्णे दशमे दिने उरगो वृश्चिको वापि जलौकाः सलिलान्तरं विजयं वा अर्थसिद्धिं च पुत्रं तस्य विनिर्दिशेत् प्रासादं शैलमारुह्य समुद्रं तरते नरः अपि दासकुले जातो राजा भवति वै ध्रुवं यस्तु मध्ये तडागस्य भुंक्ते च घृतपायसं अरंबुपुष्करपत्रे तं विद्यात्पृथ्वीपतिं बलाकां कुकुटीं क्रौञ्चीं दृष्ट्वा यः प्रतिबुध्यति कुलजां लभते कन्यां भार्यां सप्रियवादिनीं निगडैर्बध्यते यस्तु बहुपाशेन वा पुनः पुत्रो वा जायते तस्य धनं शीघ्रमवाप्नुयात् आसने शयने याने शरीरे वाहने गृहे ज्वलमाने विबुध्येत तस्य श्रीः सर्वतोमुखी आदित्यमण्डलं स्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰ म॰ ६२ ॥ प्नेचन्द्रं वा यदि पश्यति व्याधितो मुच्यते रोगादरोगः श्रियमाप्नुयात् रुधिरं पिबति स्वप्ने
सुरां वापि तथा नरः ब्राह्मणो लभते विद्यामितरो लभते धनं शुक्लाम्बरधरा ना
री शुक्लगंधानुलेपना अवगूहति यस्स्वप्ने श्रियं तस्य विनिर्दिशेत् पादुकोपानहौ छत्रं लब्ध्वा यः
प्रतिबुध्यते असिं वा निर्मलं तीक्ष्णं साध्वसं तस्य निर्दिशेत् रथं गोवृषसंयुक्तमेकाकी यः प्ररोहति
तत्रस्थः स विबुध्येत धनं शीघ्रमवाप्नुयात् दधिलाभो भवेदर्थो घृतलाभे ध्रुवं यशः घृताशने ध्रुवं क्ले
शायश्चास्य दधिभक्षणे अन्ने रक्तं बहिःस्थितायां चेन्नगरे पितृगृहे पिता गृहे माता लिकाराजा नगर पाथि
वो भवेत् मानुषाणि तु मांसानि स्वप्ने तत्र यस्तु पश्यति दुरितानि पक्वानि शृणु तस्य तु यत्फलं पदक्ष
णे शतलाभः सहस्रं बाहुभक्षणे राज्यं शतसहस्रं वा भवेद्वै शीर्षभक्षणे सर्वाणि शुक्लान्यतिशो
भनानि कार्पासभस्मोदन तक्रवर्ज्यं सर्वाणि कृष्णान्यतिनिन्दितानि गोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्ज्यं
क्षीरं पिबति यस्स्वप्ने सपनं दोहनं कृते सोमपानं भवेत्तस्य यत्का रागाण्यशेषतः दधिदुग्धा एम ६२

भयो लोकि: गोमूत्र माश्च धनागमः यवान्यन्नागमं विद्यात् लाभं सिद्धार्थकानां नागपत्रं
भवेत् स्वप्ने कर्पूरमगरुं तथा चन्दनं पाण्डुरं पुष्पं तस्य श्रीः सर्वतो मुखी इति अथ विशेषतोऽनि
ष्टफलाः स्वप्नाः तत्र शौनकः अथ स्वप्नानि वक्ष्यते दुर्निमित्ताद्भुतानि च आदित्यं वाथ चन्द्रं
वा विगतच्छविकं तथा पतन्तं वाथ नक्षत्रं तारकां वाथ वा यदि वीक्षते मानवस्स्वप्ने मरणं शोकमाप्नुया
त् स्वप्नाध्याये अशोकं करवीरं च पलाशं वाथ पुष्पितं स्वप्नान्ते यत्फलं पश्येत नरः शोकमवाप्नुया
त् नावमारोहये यस्तु नदीं वापि समुत्तरेत् प्रवासं निर्दिशेत्तस्य शीघ्रं च पुनरागमं रक्ताम्बरध
रा नारी रक्तगंधानुलेपना अवगूहति यस्स्वप्ने मरणं तस्य विनिर्दिशेत् केशा यस्य विशीर्यन्ते दन्ता
यदि पतन्ति चेत् अर्थनाशो भवेत्तस्य पुत्रो वा यदि नश्यति खरोष्ट्रमाहिषरथमेकाकी यः प्र
रोहति तत्रस्थः स तु बुध्येत मरणं शीघ्रमवाप्नुयात् कर्णनासाकरादीनां छेदनं पङ्कमर्दनम्
पतनं दन्तकेशानां पक्वमांसस्य भक्षणं खरोष्ट्रमाहिषयानं तैलाभ्यंगं च मृत्यवे इति स्वप्नफलनिर्णयः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰म॰ अथस्वस्थारिष्टानि अरुंधतीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि वै आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं
६३ मातृमण्डलं अर्कार्णश्रवणे यस्य न घोषं शृणुयात्तथा नभोमंदाकिनीमिंदोश्छायां नेक्षेद्गतायु
युषः पार्श्वयं कादिषु न्यस्तं खउयस्य पदं भवेत् पुरतः पृष्ठतो वापि सोष्टौ मासान्न जीवति
स्नानांबुलिप्तगात्रस्य यस्यास्यं प्राग्विरूक्ष्यति गात्रश्वार्द्रेषु सोर्धमासं न जीवति अथ दुःस्वप्नशा
न्तिमाह शौनकः एवमादीनी चान्यानि श्रुतस्मृतानि बहूनि च स्वप्नोत्पातानि चैतेषां कालरात्र्यधि
देवता पूजाविधानं पूर्वोक्तं कुर्यादत्रापि यत्नतः पूर्वोक्तमिति रात्रिसूक्तकल्पश्च ग्रंथगौरवभया
न्नालिखितः होमं कुर्यात्प्रयत्नेन रात्रावेव द्विजोत्तमः उक्तेनैव विधानेन सघृतं पायसं हुनेत्
उक्तेन विधानेन स्वगृह्योक्तइति प्रस्थं च पायसं हुत्वा रात्रीव्यस्यादिति क्रमात् अष्टोत्तरशतं हु
त्वा सूक्तेनानेन तथा स्वप्नाधिपतिमंत्रेण हुनेदष्टोत्तरशतं स्वप्नाधिपतिमंत्रेण कालरात्रमि
मंत्रेणेत्यर्थः ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् पूर्वोक्तमभिषेकं यत्तदत्रापि विधीयते ६३

आ॰म॰ पूर्वोक्तग्रहयज्ञोक्तमित्यर्थः गुरवे दक्षिणां दद्याद्वस्त्रं हेम पयस्विनीं यद्यत्सा दक्षिणाभावो यत्रा
६४ क्तो होमकर्मणि हिरण्यं दक्षिणां दद्यात्तदानीमेव वा बुधः वस्त्रकुंभादिसकलं तत्पात्रं प्रतिपा
दयेत् ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या सुशीलान्वेदपारगान् भक्ष्यैश्च पायसाद्याज्यैः स्वान्नानि सकव
हूनि च अनेन विधिना यस्तु शान्तिं कुर्वीत शक्तितः तस्य नर्षशतायुष्यं भवत्येव न संशय इति
चर्मण्वतीतरणिजांसुभसगमस्य सान्निध्यभाजि रसशालिनि मध्यदेशे ख्याता भरेहनगरी
भुवि तत्र राजा राजीवलोचनरतो भगवंतदेवः इति श्रीसेंगरवंशावतंस महाराजाधिराज श्री
भगवंतदेवोद्योजितेन मीमांसकशंकरभट्टात्मज भट्टनीलकंठकृते भगवंतभास्करे आचारमयूखो
द्वितीयस्समाप्तः

राम
६४

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts